

КЪАРАЧАЙ

81.632-93 Кара

кара 64/2

ТИЛ

2

класс

кара; 6412

ЭСДЕ ТУТ!

▲ Сёзле тауушладан кьураладыла.

Тауушла джазмада харифле бла белгиленедиле.

Тауушланы эшитибиз, айтабыз.

Харифлени кёребиз, джазабыз.

▲ Ачыкь тауушланы шартлары:

- 1) тыйгычсыз, эркин айтыладыла;
- 2) даурсуз, кьуру ауаз бла айтыладыла;
- 3) кеслери бёлюм кьурайдыла: *а-на, э-геч.*

▲ Тунакы тауушланы шартлары:

- 1) айтылган заманда тыйгычлагъа тюбейдиле;
- 2) даур бла айтыладыла;
- 3) бёлюмню ачыкь тауушну болушлугъу бла кьурайдыла:
би-лим, ул-лу.

▲ Къарачай тилде кьыуушланы кьыуушла тёртдюле:

[А], [О], [У], [Ы]

Джумушакь ачыкь тауушла да тёртдюле:

[Э], [Ё], [Ю], [И]

▲ Къарачай тилде тунакыла эки кьауумгъа юлешинедиле:

1. Зынгырдауукъла --- ала ауаз кьошулуб айтыладыла: *б, в, г, гь, д, ж, дж, з, й, л, м, н, нг, р, кьысха у.*
2. Сангыраула --- ала ауаз кьошулмай айтыладыла: *п, ф, к, х, т, ш, ч, с, къ, ц, щ.*

▲ Къарачай тилде сёзню ахырында [б] таууш [н] киби эшитилсе да, тюрленмей б джазылады: *тоб, китаб, саб, джиб, кеб.*

▲ Къарачай тилде сёзню тамырында *п, с, х, ш* харифледен сора [д] эшитилсе да, *т* джазылады. Сёз ючюн: *къаптал, уста, махтау, кишитик.*

▲ Къарачай тилде *ч*- гъа бошалгъан сёзге *ч*-гъа башланнган аффикс къошулса, аллындагъы *ч ш*-гъа бурулуб айтылады, джазылгъаны да алайды. Сёз ючюн:
чёгюч — чёгюшчюк, агъач – агъашчыкъ..

▲ Джумушакъ белги, кёчюрюю джорукъгъа кёре, аллында келген тунакы харифден айырылмайды:
пись-мо, паль-то, боль-ни-ца.

▲ Къысха у бла *й*, ачыкъ бла башланнган бёлюмню аллында келселе, былай кёчюрюледиле:
ха-уа, бе-ре-йик, бы-йыл д.а.к.

Алийланы Тамара

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

грамматика, тюз джазыу,
тил ёсдюрюу

2

класс

Къарачай-Черкес Республиканы Окъуу бла илму
министерствосу бегитгенди

ОАО «Полиграф-ЮГ»
Майкоп–2013

81.632-93Кара

ББК 81.2(2 Рус=Кар)-922

А 53

Рецензентле: Байрамукъланы Р. А., Махаметланы Л.А.

Суратчыла: Къойчуланы А.А., Тебуланы З.Р.,
Тамбийланы Л. Х-М.

Алиева Т.К.

А 53 Карачаевский язык. Учебник для 2 класса общеобразовательных учреждений. — 2-е издание.—
Майкоп: ОАО «Полиграф-ЮГ», 2013.— 152 с.
ISBN 978-5-7992-0785-4

ШАРТ БЕЛГИЛЕ:

— АЗБАР ЭТИЛЛИК ДЖОРУКЪЛА ;

— ОЮМ ЭТЕРГЕ БОЛУШХАН СОРУУЛА ;

— СЁЗНЮ ТЮЗ ДЖАЗЫЛЫУУН ЭСДЕ ТУТ,
МАГЪАНАСЫН БИЛ.

ДЕПОЗИТАРИЙ

ISBN 978-5-7992-0785-4

Кара: 6412

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
им. Х.Б. Байрамуковой

© Алийланы Т., 2013
© РГБУ «КЧРИПКРО», 2013
© ОАО «Полиграф-ЮГ», 2013

Хайда, хайда, джюрюгюз!
Биз окъургъа барайыкъ,
Туугъан кеси тилибизде
Билим, акъыл алайыкъ

(Алийланы Умар Дж.)

Н а р т с ё з: Окъуу – билимни ачхычы.

I. БИРИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

◎ 1. Ал бетдеги суратха къараб, устазны болуш-лугъу бла «Билимни кюню» деген темагъа хапарчыкъ джарашдыр.

Соруула:

? 1. *Сабийле къайры джыйылгъандыла?*

2. *Сабийле къалай кийингендиле?*

3. *Ала неге къууанадыла?*

4. *Сизни школда Билимни кюню къалай ётдю?*

◎ 2. Окъу. Назмуну магъанасын къалай ангылайса?

Къалай насыблы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн – хазыр тилибиз.
Бютеу аламда болгъан затланы
Бир да къалмайын барды атлары.

(Семенланы Сымайыл)

насыб

алам

Нарт сёз: Ана тили – ананы ауазы.

◎ 3. Назмуну окъу. Джаз. Магъанасын айт.

Къарачай

Къышынг джылы, джайынг сени салкъынды,
Минги Таудан Къобан келеди джырлай,
Джигер, джигит – сени ёхтем халкъынгды,
Туугъан джуртум, джан тамырым, Къарачай!

(Хубийланы Назир)

© 4. Окъу. Басма харифлени джазма харифледен къалай айырабыз? Текст къаллай харифле бла джазылгъанды? Тефтеринге кёчюр, къаллай харифле бла джазгъанынгы айт.

Кюз

Кюз чегетде тюрлю-тюрлю джемишле бишедиле. Къара ишкилди, къызыл ишкилди, наныкъ, дугъум дагъыда башха джемишле бек татлыдыла.

джемишлэ

© 5. Окъу. Белгиленнген сёзлени бёлюмлеге бёлюб джаз.

Намыс

Намыс деген неди? Къартны къачын кѳрген намысды. Сабийни хатерин эте билген намысды. Халкъны джумушун этген намысды.

Нарт сѳзле:

1. Ач да бол, токъ да бол, намысынга бек сакъ бол.

2. Намыс бла насыб – къарнашла.

◎ 6. Текстни тефтеринге кѳчюр. Къобузланы атларын сызчыкъ бла белгиле. Аууздан хапар айт.

сыбызгъы

къыл къобуз

тѳз къобуз

Къобузла

Эртде заманда кѳб тюрлю къобузла болгъандыла. Тюз къобуз бла той этиб тургъандыла. Къарачайда сыбызгъыны бек суйгендиле. Андан сора да къыл къобузну, джая къобузну, гыбыт къобузну, джюрютгендиле.

◎ 7. Назмучукъну азбар эт. Эки туб тизгинни къалай ангылагъанынгы тефтерге джаз.

Джууукъ кёллю джигер халкъым,
Батыр кёллю чемер халкъым,
Барындан да бек байлыгъынг –
Адет, намыс, адамлыгъынг.

адёт

намыс

адамлыкъ

◎ 8. Тубюндеги суратха къараб, хапарчыкъ къура. Къызчыкъны кийимлери къаллай кийимледиле?

◎ 9. Назмучукъну азбар эт. Бир-бир сёзле уллу харифле бла нек джазылгъандыла?

Кёзлерибиз джарыр ючюн
Кюнча, Айча,
Сёзлерибиз джарар ючюн
Кюнча, айча –
Сёлешейик къарачайча.

(Лайпанланы Биллял)

◎ 10. Окъу. Биринчи айтым бла экинчи айтымны тефтеринге джаз. Уллу хариф бла джазылгъан сёзлени тублерин сыз.

Минги Тау

Бузлу Минги Таудан аяз ургъанлай турады. Аны къар тёпелерин бек исси кюн да джылыталмагъанды. Минги Тауну этегинде джашаб келген къарачай-малкъар халкъны юсюнден кёб таурух, кёб айтыу барды.

(Байрамукъланы Халимат)

Минги Тау

къарачай халкъ

айтыу

Семенланы Сымайыл

© 11. Окъу. Джазыучуланы атлары, тукъумлары къаллай харифле бла джазылыбдыла?

Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Батчаланы Мусса белгили джазыучуладыла.

Семенланы Сымайыл Къарачайны закий назмучусуду.

© 12. Окъу. Назмуну магъанасын кесинги сёзлеринг бла айт.

Тил дегенинг – адам джанны
Башха джандан сыйлы этген,
Тил дегенинг – хар инсанны,
Билим бериб, алгъа элтген.

(Семенланы Сымайыл)

◎ 13. Класда нёгерлеринги, устазынги атларын тефтеринге джаз. Аланы къалай джазарыкъса?

◎ 14. Сёзлени сызчыкъла бла бёлюмлеге бёлюб джаз. Ачыкъ харифлени тюрлерин сыз.

Хариф, къалам, тефтер, устаз, сохта, къанга, карандаш.

Юлгю: Ки-таб.

◎ 15. Окъу. Тыйгъыч белгилени сала, тефтеринге кёчюр.

Айю чегетде джашайды къыш дорбунда джукълайды сюеди балчыкъ джаларгъа джай кёгет джилек ашаргъа.

◎ 16. Окъу. Хапарчыкъны андан арысын къура. Джаз.

Кюн салкъынды. Акъсыл булутла кёкню джабхандыла.

◎ 17. Тюрбюндеги сёзлени хайырландырыб, хапарчыкъ къура. Хапарчыкъгъа ат ата.

Алтын, къач, тюрлю-тюрлю,
бояула, терекле, тюшедиле, ча-
пыракъла, къысха, кюнле,
кечеле, узун.

© 18. Суратха къараб, тахта кёгетлени атларын айт.
Юч айтым къураб джаз.

© 19. Назмуну окъу. Тахта кёгетлени атларын теф-
теринге джаз.

Гардош, къабмы, чюгюндюрмю,
Кёк къудору, гёлендирми,
Чёплеу, нартюх, гинми дейсе, –
Сен кёрюрсе, бизге келсенг!

Тахта кёгет болуб бизде
Не зат джокъду, ким билликди?
Сепкил, къызыл татлычыкъны
Атын айтчы! Ол джилекди!

(Кечерукъланы Байдымат)

◎ 20. Кесигизни кёгет бачхаларыгъызда къаллай кёгетле эмда тахта битимле ёседиле? Хапар айт.

нарт **юх**

югюндюр

гёлендир

къа б

◎ 21. Окъу. Гюлчюклени къаллайчыкъла болгъанларын къайсы сёзле билдиредиле? Джаз.

Гюлчюкле

Ой, гюлчюкле, гюлчюкле!
Сары, къызыл кюнчюкле,
Джашилчикле, акъчыкъла,
Ариучукъла, табчыкъла!

◎ 22. Керекли харифлени сала, тефтеринге джаз.

Н...ныкъ, дж...лек, б...рсукъ, а...ма, к...ртме,
т...лкую, б...дене, б...рю.

◎ 23. Назмучукъну окъу. «Кишиучукъ» деген сёзде ненча хариф барды?

Кишиучукъ

Къоланчыкъды кишиучукъ,
Джан-джанына къарайды,
Чычхан туталмаса да,
Чибинлени марайды.

◎ 24. Джаз. Хар сезде ненча ачыкъ хариф болгъанын сана.

Устаз, билим, къалам, къагъыт, китаб, сохта.

◎ 25. Окъу. Белгиленген харифле сёзлени магъаналарын къалай тюрлендиредиле?

джар

тала

тау

джер

бала

бау

джыр

къала

джау

◎ 26. Хапарны тефтеринге кёчюр. Хар айтым ненча сёзден къуралгъанды?

Тиллени юсюнден

Къарачай-Черкес Республикада кёб миллетле джашайдыла: орусла, къарачайлыла, черкеслиле, абазалыла, ногъайлыла дагъыда башхала. Хар миллетни кесини энчи тили болады. Миллетле бир-бирлери бла орус тилде сёлешедиле. Орус тил саулай Россияны кърал тилиди.

Тил миллетни миллет этген баш шартыды, аны тарихин, культурасын, адет-намыс джорукъларын сакълайды. Хар миллет кесини тилин сакъларгъа, айнытыргъа борчлуду. Алай болмаса, миллет тас болуб къалыргъа боллукъду.

27. Сен джайны къалай ётдюргенсе? Къайры бар-
гъан эдинг? Не кёрген эдинг? Хапар айт. Сен хапары-
нгы къайсы тилде айтаса?

II. ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

◎ 28. Тауушла бла харифлени не башхалыкълары барды?

Сёзле тауушладан къураладыла. Тауушла джазмада харифле бла белгиле-недиле.

Тауушланы эшитебиз, айтабыз.

Харифлени кёребиз, джазабыз.

◎ 29. Окъу. Белгиленген сёзде нечашар таууш барды?

Акъ тауукъчукъ

Анняябызны бир акъ тауукъчукъ барды. Ол кюн сайын тауукъ орунда бир гаккы табады. Анняя акъ тауукъчукъун бек *сюеди*. Ол анга ашны игисин береди. Анняя гаккыланы четеннге *джыяды*.

тауукъ

гаккыла

© 30. Окъу. Белгиленген сёзде нечча таууш эмда хариф болгъанын айт.

Къыпты

Къыпты, къыпты къойну къыркъды,
Тонун алды, чырай салды.

Гинджилеге чепкен бичди,

Этген иши – сейир ишди.

Бир-бирде уа *джаякълары*

Ишлей келиб, *эслеялмай*,

Аузуна не тюшсе да,

Кесиб иед, *аяу* салмай.

Ойнай келиб, керексизге

Сен къыптыны къолгъа алма,

Эслемейин *бармагъынгы*

Аузуна чыртда салма.

(Абайханланы Насу)

© 31. Белгиленген сёзде неччашар таууш эшитиледи?

Азретчик агъач *къоянчыкъ* бла шох болгъанды. Ол анга къозла, чёплеуле келтиреди. Агъач къоянчыкъ къозланы сейир сындырады. Бир-бирде ол, къоркъмай, *уялмай*, Азретни имбашына минеди.

© 32. Сёзледе ненчашар хариф барды? Алада тауушла уа ненчашардыла?

Уюкъ, къаймакъ, токъмакъ, аякъ, таякъ, чилле, джаулукъ, сюек.

Ю л г ю : уюкъ – 3 хариф;

4 таууш – у – [у], ю – [й+у], къ – [къ].

© 33. Окъу. Тюблери сызылган сёзледе ненчашар хариф эмда таууш болганын айыр.

Школда

Школда билим аласа. Джашауда, табигъатда болган сейир затланы школда билесе. Устазла сарнарга, окъургъа, джазаргъа юретедиле. Школда кюн сайын бир джангы зат эшитесе.

Нарт сёз: Билим – акъылны чырагъы.

Соруула:

1. Тауушла джазмада неле бла белгиленедиле?
2. Тауушну харифден не башхалыгъы барды?

АЧЫКЪ ЭМДА ТУНАКЫ ТАУУШЛА

Ачыкъ тауушланы шартлары:

- 1) ачыкъ тауушла тыйгъычсыз, эркин айтыладыла.
- 2) дауурсуз, къуру ауаз бла айтыладыла
- 3) кеслери бёлюм къурайдыла: а-на, э-геч.

© 34. Окъу. Ачыкъ харифле бла башланган сёзлени айт. Тунакы харифле бла башланиган сёзлени тефтеринге кёчюр.

Кюн чууакъды. Тёппели чыпчыкъла, тау къанатлыла хансдан тоуб джырлайдыла. Къаялада джашагъан къанатлыланы тауушлары алагъа тунакы эшитиледи.

тёппели

чыпчыкъла

чууакъ

© 35. Джаз. Хар сёзде ачыкъ тауушланы тублерин сыз.

Билим

Уллу билим алсанг сен,
Кенг атларса джашауда,
Тохтамаз элтген кемеңг
Сууда, тюзде, хауада!

© 36. Окъу. Джаз. Хар сезде
ненчашар ачыкъ эмда тунакы
таууш барды?

Къарачай

Минги Тауду тауубуз,
Къобан сууду суубуз.
Кёкге джете джуртубуз,
Ёрге элте джолубуз.

(Лайпанланы Билял)

Тунакы тауушланы шартлары:

- 1) айтылгъан заманда тыйгъычлагъа тю-бейдиле;
- 2) дауур бла айтыладыла;
- 3) бёлюмню ачыкъ тауушну болушлугъу бла къу-райдыла: би-лим, ул-ду.

© 37. Окъу. Джаз. Хар сезде тунакы тауушланы
айт.

Теберди ёзен Кавказда эм ариу джерлени бири-ди. Аны чегетлери хауаны таза этедиле.

© 38. Окъу. Хар сёзде тунакыланы айт. Ала къалай айтыладыла?

Теке

Мен текеме, текеме,
Аш бермесенг, кетеме.
Кёкге чыкъгъан къоянма,
Кёк кырдыкдан тояма.

(Фольклордан)

Соруула:

- 1. Ачыкъ тауушну тунакы тауушдан къалай айырабыз?*
- 2. Къайсы къауум таууш тынч, созулуб айтылады?*
- 3. Къайсы къауум тауушда тыйгъычла тюбейдиле?*

АЧЫКЪ ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

© 39. Ачыкъ харифлени тюблерин сыза джаз.

Алгъыш

Алгъыш этиу Къарачайда бла Малкъарда бек эртдеден келеди. Ол бизни ариу, сыйлы адетлери-

бизни бириди. Сабий тууса, адам джолгъа чыкъса, сабан ишле башлансала, кёб ариу алгъыш айтыучан эдиле ата-бабаларыбыз. Къурманлыкъда, тойда, байрамлада алгъышла айтадыла тамадала.

алгъыш

той

сабан ишлэ

© 40. Точкаланы орунларына керекли ачыкъ харифлени сала джаз.

Иг..лик унутулмайды. Умар хал...л джашды. Минги Тау улл... тауду. Уучуну кючлю джыдж...мы барды. Къошда джокъгъа юл...ш джокъ (нарт сёз). Мени тенгл...рим кёбдюле. Къарт атам кёзлюкле сал...ды.

Къарачай тилде ачыкъ тауушла сегиз-диле:

[А], [Ы], [О], [У], [Э], [И], [Ё], [Ю]

Ачыкъ харифле ондула:

А, Ы, О, У, Я, Э, И, Ё, Ю, Е

© 41. Окъу. [А] таууш ненча кере тубегенин сана.
Джаз.

Сабан чыпчыкъ, сары чыпчыкъ

Сабанлагъа къара, чыпчыкъ!

Сабанынгы сюргенме,

Ашлыкъ, зынтхы себгенме.

(Фольклордан)

ашлыкъ

зынтхы

сары чыпчыкъ

Къарачай тилде къаты ачыкъ тауушла
тёртдюле: [А], [О], [У], [Ы].

Джумушакъ ачыкъ тауушла да тёртдюле:
[Э], [Ё], [Ю], [И].

© 42. Тюбюндеги сёзлени биринчи къауумунда къаллай ачыкъ тауушла тюбейдиле? Экинчи къауумунда уа?

1. Сабыр, акъыллы, тынч, тыйыншылы, тамамлы, таза, маджал, сыйлы, намыслы, джорукълу.

2. Кескин, кирсиз, тири, келбетли, билимли, белгили.

© 43. Окъу. Къаты ачыкъ харифлери болгъан сёзлени джаз.

Адет, намыс, акъыл, джорукъ, къартлыкъ, адеб къылыкъ, хали, сый.

Н а р т с ё з : Адеб базарда сатылмаз.

© 44. Къаты ачыкъ таууш бла башланган беш сёз къура. Джумушакъ ачыкъ тауушлары болгъан беш сёз къура. Ала бла айтымла джарашдыр. Джаз.

Къарачай тилде сёзле кёбюсюне не къаты ачыкъ харифле бла (бармакъ, тырнакъ, къулакъ) неда джумушакъ ачыкъ харифле бла (кирпик, билек, юзюк) джюрюйдюле.

Бу джорукъгъа сингармонизм дейдиле.

© 45. Окъу. Хапаргъа ат ата. Аслан кесин ариу тута билемиди?

Сабий садда кѣб оюнчакъ барды. Сабийлени асламысы хаман бирге ойнайдыла. Ала заманны бек кѣууанчлы, зауукъ эте ѳтдюредиле.

Аслан а ойнамайды. Ол талай оюнчакъны тегерегине джыйыб турады. Башхалагъа кѣошулмайды, оюнчакъланы да кишиге бермейди.

– Меникиди, меникиди! – деб кѣычырады, тѣюшеди. Аслан бла да киши ойнаргъа излемейди.

Нарт сѣз: Нѣгерсизни джолу кѣыйын.

© 46. Окъу. Къаты ачыкъ тауушла бла кѣуралгъан сѣзлени джазыб ал. Хапарчыкъгъа ат ата.

Агъаз эм гитче джаныуарчыкъланы бириди. Не джаны бла да бек сейирди, тамашады. Киштикни джумушун да бек иги тындырады: чычханланы тутады. Ол чегетде джашайды. Орусча аты ласкады.

© 47. Тилбургъучну окъуб, азбар эт. Къаты ачыкъ харифлери болгъан сѣзлени джазыб ал.

Онбеш

Онбеш, онбеш, онбеш,
Сен санасанг да – онбеш,
Мен санасам да – онбеш,
Сюйсенг, сана, сюйсенг, кѣой,
Онбешди да онбеш.

(Фольклордан)

Бир-бир сёзле сингармонизм джорукъ-
гъа сыйынмайдыла. Ала кёбюсюне
тыш тилледен кирген сёзледиле: *машина, радио,
телефон, керамика, ферма.*

© 48. Окъу. Текстде сингармонизмге сыйынмагъан
сёзле бармыдыла? Джумушакъ ачыкъ харифлери бол-
гъан сёзлени джазыб ал.

Сабан тюзле

Кенг тюзледе будай, нартюх сабанла чайкъала-
дыла. Шекер чюгюндюр джетиб, бачхала джашил
кюйюзча кёрюнедиле. Сабан тюзледе машинала
ишлейдиле. Элден узакъ болмай, сют фермала, къой
къошла, тауукъ фермала бардыла.

шекёр чюгюндёр

радио

кюйюз

Э, е харифлени джюрютюлюлери

© 49. Окъу. Э, е харифлери болгъан сёзлени джазыб ал.

Бек багъалы неди?

Эртде-эртде тау эллени биринде эки тенг джаш
джашагъандыла.

– Эх, – дегенди бири, – джюз байталым болса
эди, менден бай болмаз эди!

– Байтал неди, – дегенди экинчи джаш, – мен а, джюз ашхы тенгим болса, кесими кимден да насыблыгъа санар эдим!

– Къайсы тюздю?

(Таурух)

Нарт сёз: Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе, эл сайын бир тенгинг болсун.

Къарачай тилде э хариф сёзню аллында джазылады: эмеген, элек, эмен.

Сёзню арасында, ахырында да е джазылады: терезе, кеселекке, терек.

© 50. Назмуну окъу. Биринчи төрттизгинин тефтеринге джаз, э хариф бла е харифни тублерин сыз. Э хариф сёзню къалайында тубейди? Е хариф а?

Ишлеген

Ишлегенни кёлю джарыкъ,
Ишлемеген болур джазыкъ.
Дунияда биз махтау аллыкъ –
Ишди бизни къууандырлыкъ.

(Мёчюланы Кязим)

Нарт сёз: Эринчекни иши – экили.

© 51. Сёзлени бёлюмлеге бёл. Э хариф сёзню къайсы бёлюмюне тюшеди? Е хариф а?

Экинчи, эшме, кертме, эмен, элек, эгизле, эсли, эрик, эринчек, эмеген, элия, кеме, чегет.

кертмэ

эриклэ

эмэн

© 52. Джаз. Э, е харифлери болгъан сёзлени тюблерин сыз. Ала сёзню къалайында тюбегенлерине эс бёл.

Мурат эски къарачай джырланы джырлайды, къалгъанла эжиу этедиле. Тама-тама кёл болур, джыйыла-джыйыла эл болур (нарт сёз). Аман адам этегингден тутса, этегинги кес да къач (нарт сёз).

© 53. Окъу. Э, е харифле тюбеген сёзлени тефтеринге кёчюр.

Эшекчик

– Эшекчик, чыкъчы бери,
Джукълаб турма да!

Бир кесек чабышайыкъ
Ариу хауада.
– И-а-а! И-а-а! И-а-а!
Джукъламай не ишлейим?
Тау башында – бичен,
Тюбюнде – отун къалау!
Менден кючлюдю машина,
Кимге керекме энди?!

Ё харифни джюрютюлююу

◎ 54. Хапарчыкъны окъу. Анга ат ата. Ё харифи болгъан сёзлени тюблерин сыз.

Теберди ёзенде Къара кёл деб кёл барды. Аны ариулугъу кёб адамны сейирсиндиреди. Аны сууу кём-кёкдю. Кёлню тегерегинде тюрлю-тюрлю чегет кёгетле битедиле. Къара кёл бек кирсиз кёлдю.

◎ 55. Эки къауум сёзню окъу. [Ё] тауушну башхалыгъын айт.

1. Кёмюк, ётгюр, тегерек, ёгюз, ёсюм, ётмек, кёлек, кёнчек, кёл, сёз, тёлю, чёгюч, бёрю, бёрек.

2. Самолёт, вертолёт, конёк.

бѣрю

кѣгюрчю́н

чѣртлеу́к

кѣзюлдюреу́к

[Ѹ] къарачай тилде бѣлюм къурагъан джумушакъ ачыкъ тауушду: *Ѹ-гюз, Ѹт-гюр, чѸ-гюч*. Кѣбюсюне сѣзню биринчи бѣлюмюнде джорюйдю: *кѸ-гюр-чюн*.

© 56. Назмучукъну окъу. Ѹ харифи болгъан сѣзлени бѣлюмлеге бѣле джаз.

Тѣгерек

Ой тѣгерек, тѣгерек,
Джыйылгъанбыз бир бѣлек,
Ойнарыкъбыз бир кесек.

Алгъа чыкъчы, кёккёлек,
Артха чаб да алгъа ёт!
Тенглеринги оз да кет.

(Фольклордан)

© 57. Керекли сёзлени къоша, айтымланы джаз.
Ё харифни тюрюн сыз.

Керекли сёзле: барады, бачхада, керекдиле.

Къачда терек бачхалада иш кёбдю. Кёгетлени джыйыу къызыу ... . Былайда кёб тюрлю кёгет битеди: уллу тегерек алмала, сары бишген кертмеле, эрикле. Быйыл ёсюм игиди. Халиматчыкъ бла аны нёгерлери кёгет ... ишлейдиле.

Нарт сёз: Къачхы кюн къоянны къуйругъуча къысхады.

© 58. Керекли харифлени сала джаз.

Бёркле

Мени къарт атамы кёк бухар б.ркю барды. Ол бек мийик т.пели б.ркдю. Алгъын т.герек кийиз б.ркчюкле да кийгендиле. Аланы т.ппелеринде чох-чукълары болгъанды. Чалкъычыла кийизден этилген кенг къанатлы бёркле киедиле.

Ю харифни джюрютюлюю

© 59. Суратха къараб, хапар айт. Хапарында тубеген сёзде [ю] таууш бармыды?

© 60. Ю харифи болгъан сёзлени айтылгъан заманда башхалыкъларына кёре эки къауумгъа юлешиб джаз.

Чоюн, тюкен, нартюх, къоюн, боюн, кюз, кюзгю, юй, уюкъ, кёгюрчюн, кюпес, тюлкю, оюн, джюрек.

Сёзню аллында неда тунакы тауушдан сора келген ю башха тюрлю эшитиледи: *тюлкю, тюрлю, ючгюл.*

Быллай [ю] къарачай тилни энчи тауушуна саналады.

© 61. Окъю. Ю харифи болгъан сёзлени тефтеринге кёчюр.

Тюлкючюк

Бир кюн хыйла тюлкючюк,
Омакъланыб, сюзюлюб,
Тебреди кесин махтаб,
Кюзгюге джити къараб:

«Къалай ариуду тюрсюнюм –
Кюзгюде кесим кёрдюм!
Тамам ариуд бурунчукъ,
Узун сары къуйрукъчукъ!

Ариудула кёзчюкле,
Кирпикчикле, тишчикле!
Хайда, сиз да, тенгчикле,
Джыр айтыгъыз менчикге»!

© 62. Окъу. Ю харифи болгъан сёзлени бёлумлеге бёлуб джаз.

Зоопарк

Бир кюн биз зоопаркга барыргъа оноу этдик. Биз ол кюн кёб тюрлю джаныуарны, тюрлю-тюрлю чыпчыкъланы кёрдюк. Эм сейир джаныуарла тюлкюле болурла. Андан сора бёрюле, айюле, къаплан, аслан. Бир тюксюз маймул да бар эди.

джаныуар

чыпчыкъ

© 63. Эки тауушдан къуралгъан ю харифни эки сызчыкъ бла, бир тауушдан къуралгъан ю харифни бир сызчыкъ бла тюблерин тарта джаз.

Мени анам оюнчакъ тюкенде ишлейди. Атам а темир тюкенде ишлейди. Темир тюкенде тюрлю-

тюрлю иш керекле сатыладыла. Чёгючле, балтала, басхала, мычхыла, кюрекле. Андан сора да юйге керекли кёб зат барды: челекле, чоюнла, къазанла.

Къарачай тилде къаты ачыкъладан сора [йу] тауушла эшитиле эселе, аланы орунларына ю хариф джазылады: юкъ, оюн, чоюн.

© 64. Окъу. Биринчи къауум сёз бла экинчи къауум сёзню тенгleshдириб, [ю] тауушну башхалыгъын айт.

1. Боюн, чоюн, къоюн, оюн, джоюм, оюм.

2. Кюзгю, кюмюш, юлгю, тюртю, тюмен, джюзюм.

чоюн

джюзюм

тюртю

© 65. Окъу. Ю харифи болгъан сёзлени эшитилген-лерича джаз.

Сабий оюнла кёбдюле. Дерсен чыкъсакъ, биз тюрлю-тюрлю оюнла ойнайбиз. Бирибиз тюкю,

бирибиз къоян болабыз. Сора тюлкю къоянны сюреди.

Эртде заманда ашарыкъны чоюнлада биширгендиле. Чоюнда бишген хант татлы болады. Тоюмлу хантланы бири чоюнда бишген какды.

Ю л з ю : боюн: б - [б], о - [о], ю - [й+у], н - [н].

Я харифни джюрютюлюю

© 66. Я харифи болгъан сёзлени табыб джаз.

Агъач къоянчыкъ

Ауузунда алма къакъ,
Къуйругъунда чапыракъ,
Къол аязда гагарак
Болад анга оюнчакъ.
Джырын джырлаб, джай кетди,
Къырау уруб, къач джетди,
Чегетде кёгет бишди –
Къоянчыкъгъа иш тюшдю.
Азыкъ ташый къошуна,
Уясына джол этди,
Къышха джыйгъан ашына
Тоз къабукъдан гён этди.

(Сюйюнчланы Азамат)

агъач къоян

© 67. Биринчи къауум сезде я къалай эшитиледи? Ол ненча тауушну белгилейди? Экинчи къауум сезде уа?

1. Аякъ, туякъ, къыяу, таянчакъ, бояу, къая, джая, таякъ, джаякъ, къоян, уя, аяз.

2. Илячин, биямукъ, Кямал, Билял, кямар, Кяба.

© 68. Я харифи болгъан сёзлени бёлюмлеге бёле, тефтеринге джаз.

Нарт сёзле:

1. *Дуняда байлыкъ билимди.*

2. *Къушну баласы уясында не кёрсе, учханында аны этер.*

Къарачай тилни сёзлеринде ачыкъ тауушдан сора [й] бла [а] тауушла эшитилселе да, аланы орунларына я джазылады: *таякъ*, *аякъ*, *уя*.

© 69. Я харифи болгъан сёзлени джазыб ал. Алада ненчашар хариф, ненчашар таууш болгъанын айт.

Махтанчакъ къоян

Аямай къачыб баргъан айюню кёрдю къоян. Айю уучудан къоркъуб къачхан эди. Къоян анга кюлдю. Ол заманда узакъда шкок атылгъан таууш келди. Экиси да къая артына бугъундула. Энди уа айю кюлдю.

– Мен уучудан къачмадым, шкокдан къачдым, – деди къоян, эс джыя.

– Ким сюеди уучуну да, шкокну да! – деди айю.

айю

къоян

уучу

© 70. Классыгъызда намыслы джашчыкъланы атларын айт. Текстни тефтеринге кёчюр. Я харифи болгъан сёзлени тублерин сыз.

Намыслы джашчыкъ

Намыслы джашчыкъ, къылыкъ этмей, кесин адебли тутады. Таныгъан адамлары бла, къартла бла саламлашмай ётмейди. Кесинден тамадаланы, къызчыкъланы сыйларын кёреди, орун къояды. Юй джумушха джарайды.

Кийимлерин, оюнчакъларын орунларына джыяды, итчикге аш береди, арбазны джыяды.

У харифни джюрютюлююу

© 71. Окъу. Ачыкъ харифлени тюрлерин сыза джаз. У харифи болгъан сѣзле бла айтымла къура.

Быхы, чюгюндюр, помидор, агурча, алма, турма, кертме, эрик, балий, шаптал, пурч, шибжи.

Къарачай тилде **у** хариф эки тюрлю тауушну белгилейди:

- 1) къаты ачыкъ таууш: *уллу, кзулакъ, буз.*
- 2) къысха у: *тау, сау, суу, хау.*

© 72. Къысха у харифни тюрюн сыза джаз.

Таулу, учуучу, буу, уууч, сууукъ, томурау, къалау.

© 73. Джаз. Ачыкъ у-ланы бир сызчыкъ бла, къысха у-ланы эки сызчыкъ бла тюрлерин сыз.

Бизни республикабызда баргъан суула кѣбдюле. Аланы эм уллулары Къобан суу бла Теберди суудула. Къыш сууукълада гитчерек суула бузлайдыла. Уллу суула уа не бек сууукълада да буз тюрюне бугъунуб къалмайдыла.

◎ 74. Сёзлени кёчюрюу джорукъгъа кёре, кесеклеге бёлюб, тефтеринге джаз.

Сууукъ, бууун, джауум, джууун, къуймакъ, тууар, буруу, бауур.

Къысха **у** къарачай сёзледе эки ачыкъ тауушну арасында неда ачыкъ тауушдан сора тюбейди: *сууукъ, бау.*

◎ 75. Сёзлени юлгюдеча тюрлендириб джаз.

Тау –..., кюреу –....., орун – ....,
джау –..., джюрюу –..., къол –...,
чабыу –..., кюлюу –..., джол –.... .

Ю л г ю : Суу – аны сууу, къош – аны къошу.

© 76. Окъу. *Къысха у тубеген сёзлени тефтеринге кёчюр.*

Бал чибин

Сары чубар чепкенин
Кийиб омакъ бал чибин,
Зууулдайды талада
Кёрсюнле деб кийимин:
Зу-зу-зу, зу-зу-зу
Мен ишлейме солуусуз!
Татлытамакълагъа деб,
Бал джыяма тохтаусуз.

(Кечерукъланы Байдымат)

© 77. Окъу. *Ачыкъ у харифлени тублерин сыза, тефтеринге джаз.*

Сууукъ, улакъ, бауур, ачыулан, ууал, къаудан,
джууукъ, урлукъ, къорлукъ, умур.

джууукъ

умур

къаудан

© 78. Суратлада не кѳресе? Хапар айт. Хапарны тефтеринге джаз.

кѳрым тауѳкъ

бѳу

бузѳу

© 79. Тюбюндеги айтымлада эки тауушну белгилеген ачыкъ харифле кѳайсыладыла? Аллаѳ харифлери болгъан сѳзлени джазыб ал.

Тауну этегинде джаяу джолчукъ барды. Ол тик ѳрге бармайды. Аякъларынг арымай бараса. Кѳмал бла мен ол джолчукъ бла джюрюрге бек сѳебиз. Былайда кѳоянла, тюлкюле, айюле тюберге боллукъдула. Биз алайда бир-бирибизни кѳююб кетмейбиз.

© 80. Назмучукъну окъу. Халатсыз тефтеринге джаз.

Ана тил

Джигер халкъым, тил байлыкъны сен эртдеден
уулагъанса,

Джерден, суудан ауаз джыйыб, кескин сёзле
къурагъанса.

Ол сёзлени чарпытмайын, тёлюлеге джетдиргенсе,
Бизге бюгюн, ана тил деб, учунурча этдиргенсе.

(Семенланы Сымайыл)

уула

чырпы

Нарт сёз: Окъугъан – озар, окъумагъан –
тозар.

Соруула:

1. Ачыкъ тауушла ненчадыла? Къайсыладыла?
2. Ачыкъ харифле ненчадыла, къайсыладыла?
3. Базыкъ ачыкъ тауушланы айт.
4. Назик ачыкъ тауушланы айт.
5. Эки тауушну белгилеген ачыкъ харифле къайсы-
ладыла?

ТУНАКЫ ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

◎ 81. *Б, г, д, дж, з, к, къ* харифледен башланган сёзле табыб, тефтеринге джаз.

◎ 82. *Л, м, н, нг, п, р, с* харифледен башланган сёз-
ле табыб, тефтеринге джаз.

◎ 83. Къурамында *х, ч, ш* харифлери болгъан сёзле
табыб, тефтеринге джаз. Ала бла айтымла къура.

Къарачай алфавитде таууш белгилеген
26 тунакы хариф барды: б, в, г, гъ, д, дж,
ж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, къысха у, ф, х,
ц, ч, ш, щ.

© 84. Хапарчыкъны тефтеринге кёчюр. Л, м, н харифлени тублерин сыз. Ала къаллай харифледиле?

Джай Асхат чабакъ тутаргъа джюрюйдю. Бир джолда ол уллу чабакъны тутду. Асхат юйге теб-регенлей, кёк кюкюреди, джангур къуйду. Ол, чаб-ханлай, юйге джетди. Къаты джангурну арты буз-гъа айланды.

кёк кюкюреди

джангур

© 85. Къысха у бла й тубеген сёзлени.

Джумуш этген

Саутланы, кир къондурмай,
Къайсычыкъды алай тутхан?
Терезени, таймай сюртуб,
Хар къуру да джылтыратхан?
Анасына джумуш этиб,
Лейлачыкъды болушхан,
Этген ишин, хар атламын
Анасы бла сорушхан.

(Абайханланы Насу)

Нарт сёз: Ишлемей, муратына киши джетмез.

© 86. Окъу. Къ, дж, гъ, нг харифлери болгъан сёзлени джаз.

Джай ала элде

Макъачыкъ къур-къур эте,
Кишиучюк хур-хур эте,
Кёгюрчюн мур-мур эте,
Джюджекчик джюу-джюу эте,
Къаргъачыкъ къар-къар эте,
Кючюк да хап-хуп эте,
Суу ичсе – «чап-чуп» эте,
Къалай игиди элде.

(Лайпанланы Билял)

Къарачай тилде къысха *у*- ну белгилеген энчи хариф джокъду. Ол ачыкъ таууш-ну танытхан *у* бла белгиленеди: *тау, суу, бау.*

© 87. Джаз. Тунакы харифлени тюрлерине точкала сал.

Гёбелекке

Анга киши тиялмайды,
Ууучуна джыялмайды.
Кийимлери кёз алдагъан,
Кёкде учуб, къанат джайгъан.

гёбелеккё

у, уч

© 88. Алгъа [а], [о], [у], [ы], [е], [ё], [ю], [и] тауушланы айт, андан сора [б], [в], [г], [гъ], [дж] тауушланы айт. Эки къауум тауушну айтхан заманда къаллай башхалыкъ барды?

© 89. Суратдагъы сабийлени кийимлери къаллай кийимледиле? Кийимлени атларын джаз. Тунакы харифлени тублерин сыз.

Чепкен, кёлек, кёнчек, чарыкъ, чурукъ, къаптал, чындай, бёрк, галош, тон, джаулукъ, месси, кямар, туйме, белибау.

чепкѐн

мессѝ

къаптал

Соруула:

- ? 1. Къарачай тилде тунакы тауушла ненчадыла?
2. Джумушакъ белги (ь) бла къаты белги (ъ) таууш белгилеймидиле?

Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла

© 90. Окъу. Сёзлени биринчи тауушларын тенглешдир. Аланы айтылгъанларында башхалыкъны къалай ангылайса?

балий – парий

джарыкъ – чарыкъ

заман – саман

дары – тары

Къарачай тилде тунакыла эки къауумгъа юлешинедиле:

1. Зынгырдауукъла – ала ауаз къошулуб айтыладыла:

б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, й, л, м, н, нг, р, къысха у;

2. Сангыраула – ала ауаз къошулмай айтыладыла:

п, ф, к, х, т, ш, ч, с, къ, ц, щ.

© 91. Окъу. Атла нелени атларыдыла? Биринчи тауушлары сангырау айтылгъан сёзлени тефтеринге джаз.

Къайын, джерк, чёртлеуюк, нызы, наз, нарат, къоз, кертме, тал.

© 92. Къурамларында нёгерсиз зынгырдауукълары болгъан сёзлени тефтеринге джазыб, нёгерсиз зынгырдауукъланы тюблерин сыз.

Малчы, айран, алма, наныкъ, тенгиз, таракъ, кюрек, суусаб, хата, чалкъычы.

Бир-бир зынгырдауукъланы сангырау нёгерлери бардыла: *б-п, в-ф, г-к, гъ-х, д-т, ж-ш, дж-ч, з-с.*

© 93. Текстни окъу. Джаз. Нёгерлери болмагъан сангырау тунакыла къайсыладыла?

Хапар, цирк, каникулла, хатачы, центр.

© 94. Джаз. Зынгырдауукъ тунакыланы тюблерине точкала сал.

Заман, танг, дагъан, тогъай, бабуш, дугъум, къамыжакъ, джюджек, вагон, буу, тай, тууар, ийнек.

да **гъ** а н

то **гъ** а й

та **н** г

© 95. Джаз. Сангырау тунакыланы тюблерине точкала сал.

Цирк

Бизни районнга тюнене цирк келгенди. Циркни артистлери ящikle бла кеслерини кереклерин

келтиргендиле. Ишчиле төгерек майдан кьургъандыла. Циркни кесини джанууарлары да барды. Айю аякъ мешнаны (велосипедни) джюрютеди. Къоян дауурбазда ойнайды. Сабийле кьууаныб, харс урадыла. Циркде тюрлю-тюрлю акробатла, клоунла ойнайдыла.

© 96. Назмучукъну окъу. Ахыр тизгиндеги тунакы харифле къаллайла болгъанларын ачыкъла.

Пил

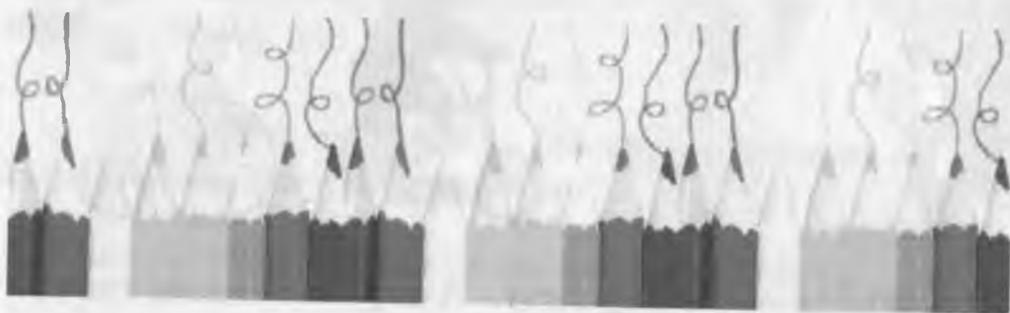
Пил, пил, пилди,
Пил кьоркъакъ тьююлдю.
Ол джукъдан да
кьоркъмаймыды?
Ол джукъдан да
букъмаймыды?
Кьоркъады бир затчыкъдан –
Кьоркъады чычханчыкъдан.

(Ёлмезланы Мурадин)

© 97. Окъу. Карандаш деген сёзню джазыб, хар тауушун тинт.

Сабийле! Сиз карандаш бла сурат салыргъа, джазаргъа сюесиз. Карандашны уллула да кёб хайырландырадыла. Сиз ол сёзню къайдан чыкъгъанын билемисиз? Ол тюрк тилде «къара таш» деген эки сёзден чыкъгъанды.

Юлгю: карандаш – ка-ран-даш;

[к] – тунакы, сангырау, нёгерли;

[а] – ачыкъ, къаты;

...

© 98. Нарт сёзню джаз. Сангырау тунакыланы тюблерин сыз.

Н а р т с ё з : К ю ч б и л и м д е д и , б и л и м д а к ю ч д е д и .

© 99. Джаз. Нёгерли зынгырдауукъланы тюблерин сыз.

Акка

Бизни орамда къарт акка джашайды. Аны сабийле бек суюдиле. Орамда кёрселе, төгерегин аладыла. Ол кёб таурух биледи. Таурух башланса, сабийле тынч болуб тынгылайдыла.

Нарт сёз: Къартланы сёзлери – нарт.

Къаты белгини (ъ) эмда джумушакъ белгини (ь) джюрютюлюулери

© 100. Керекли джерге джумушакъ белгилени сала джаз.

Пал...то, кул...тура, сентябр..., бол...ница, Ставропол..., пис...мо.

Джумушакъ белги (ь) бла къаты белги (ъ) таууш белгилемейдиле. Ала башха тилден кирген сёздеде тубейдиле: *письмо, бильярд, подъезд*.

© 101. Керекли джерге къаты белгилени сала джаз.

С...езд, под...езд, ад...ютант.

Сёзню тюрлендирген кёзюуде аны ахырындагы джумушакъ белги джазылмайды: сентябрь – сентябрьга.

© 102. Джумушакъ белгилери болгъан сёзлени кереклисича тюрлендире джаз.

Окъуу джыл сентябр... башланады. Октябр... айда терекледен чапыракъла агъадыла. Ноябрь... кечеле узун, кюнле къысха бола башлайдыла. Декабрь... айда суукъла келедиле.

© 103. Сёзлени тюрлендире, айтымла къураб айт.

Больница, фестиваль, Кремль, сальто.

Дж, гъ, къ, нг **тунакыланы джюрютюлюлери**

© 104. Берилген сёзлени окъуб, къарачай тилде джюрюген эки белги бла джазылыгучу тауушланы таб. Биринчи беш сёз бла айтымла къура.

Тенг, макъа, топуракъ, артмакъ, дженгил, дыгъылен, джашил, тогъай, тогъуз.

[Къ], [гъ], [дж], [нг] тунакыла къарачай тилни энчи тауушларыдыла. Ала экишер белгиден къуралгъандыла:

[къ] = к + ъ

[дж] = д + ж

[гъ] = г + ъ

[нг] = н + г

◎ 105. Берилген сёзлени окъуб, къарачай тилни энчи тауушларын таб. Биринчи беш сёз бла айтымла къура.

Тенг, макъа, топуракъ, артмакъ, тогъуз, джашил, дженгил, дыгъылен, тогъай.

◎ 106. Назмуну окъу. Джетишмеген сёзлени таб. Тилибизни энчи харифлери бла джюрюген сёзлени джазыб ал.

Окъуу джылны төрт чагъы

Школдабыз, окъуудабыз,
Окъуу келтиред къууанч.
Окъуу джылны төрт чагъы:
Биринчиси неди? – ...
Къач да къачад сууукъдан,
Уясына киред къуш.
Акъ къары бла, бораны бла
Къачны ызындан келед ...
Биз кёб затха юрендик –
Хаман окъу, хаман джаз.
Заман а тохтамайды –
Къышны ызындан келед ...
Кёз къакъгъынчы джаз да кетед,
Ахыр айыд джазны май.
Солургъа заман джетед –
Джаздан сора келед ...

(Лайпанланы Билял)

къач

къыш

джаз

джай

© 107. Суратлагъа къараб, затланы атларын айт. Тюблери сызылгъан сёзледе къарачай тилни энчи таушларын таб.

Бишген къаб, къара дугъум, сары джюджек, алаша тёнгек.

© 108. Окъу. Джаз. *Къ, гъ, нг, дж* харифлери болгъан сёзлени тюблерин сыз. Ала къалай айтыладыла, къатымы, джумушакъмы?

Къышха хазырланыу

Къанатлыла, къауум-къауум болуб, джылы джерлеге кетдиле. Къаргъала, кёгюрчюнле, кеслерине ашарыкъ излеб, ары-бери учадыла. Ала сууукъдан къоркъмайдыла. Узункъулакъ къоянчыкъ бла хыйлачы тюлкю да джылы тончукъларын тюклендиргендиле. Къонгур айю, уясына кириб, джазгъа дери джукъларгъа джатханды.

узункъулакъ къоян

хыйлачы тюлкю

© 109. Назмучукъну окъу. Къарачай тилни энчи тауушлары къайсыладыла?

Джылама

Эй, Рамазан, эй, хомух,
Джылама сен бошуна.
Атынг, отлаб кюн бетде,
Къайтыб келир къошуна!

Хоранг къайтыб келсе уа,
Джюгенлерсе сен аны,
Ат чабханда ёч алыб,
Къууанырса, зауаллы!!!

(Кечерукъланы Байдымат)

© 110. Хапарчыкъны окъу. Дж, нг, гъ, къ тунакылары болгъан сёзлени айырыб тефтеринге джаз.

Биз джашагъан джерде уллу чегетле бардыла. Алада чапыракълы эмда ийнели терекле ёседиле. Сёз ючюн, къайын, бусакъ, нарат, нызы, эмен, наз, кийик алма, кийик кертме дагъыда башхала.

Чегетлени уллу хайырлары барды. Ала хауаны тазалайдыла. Тенгле, чегетлени сакълагъыз!

© 111. Джаз. Къ, гъ, нг, дж тунакылары болгъан сёздеде тюбеген ачыкъланы тюблерин сыз.

Къач сууукъла келдиле. Терекле чапыракълары атдыла. Элчиле битимлерин джыйгъандыла: кёгетлени яшиклеге салгъандыла, гардошну къазыб, урулагъа къуйгъандыла. Чалкъычыла да бичен ишлерин битдиргендиле. Кюн къысхагъа айланганды.

© 112. Окъу. Тунакы тауушланы тюблерин сыза джаз.

Терекле

Табигъатны сакълауда тереклени хайырлары уллуду. Аланы тамырлары джерге мылылыкъны сакъларгъа болушадыла, чапыракълары салкъынлыкъ этедиле. Ала чегетде джашагъан джаныуарлагъа, къурт-къумурсхагъа джашау этерге болушадыла. Джай да, къыш да терекле джаныуарлагъа ышыкъ боладыла, къурт-къумурсхагъа ашау бердиле.

© 113. Назмучукъну окъу. Эм кёб тюбеген тунакыны таб.

Макъа-къа

Макъа, макъа, макъа-къа,
Нек киргенсе батмакъгъа?
Бойнунг ушаш артмакъгъа,
Кёзлеринг – чокъуракъгъа.

Макъа, макъа, макъа-къа,
Минчи сен чапыракъгъа,
Джюзюб келчи берлакъгъа,
Чакъырама къонакъгъа.

(Ёлмезланы Мурадин)

Тунакыланы сёздеде тюз джазылыулары

© 114. Тюбюндеги сёзлени тюз джазылыуларына эс бёл. Ала бла айтымла къура.

Тоб, китаб, къаб, саб, джаб, кеб, чёб, къоб.

Къарачай тилде сёзню ахырында [б] таууш [п] кибик эшитилсе да, тюрленмей, б джазылады: тоб, китаб, саб, джиб, кеб.

© 115. Сёзледен айтымла къура. Аланы джазылыуларына эс бёл.

Тохта, шаптал, устаз, баста, сохта.

Къарачай тилде сёзню тамырында *п*, *с*, *х*, *ш* харифледен сора [д] эшитилсе да, т джазылады.

Сёз ючюн: кзаптал, уста, махтау, киштик.

© 116. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джаз.

Къап.ал, ышымла, мессиле – бурун къартла кийген кийимледиле. Сох.ала ус.азны сёзюне эс бёлюб тынгылайдыла. Къарт анам ингир азыкъгъа принч бас.а биширди. Шап.ал терекни башында эки-юч шап.алчыкъ къалгъанды. Мухтар агъачха ус.а адамды. Киш.ик мурулдаб джукълайды.

Къарачай тилде ч - гъа бошалгъан сёзге ч-гъа башланган аффикс къошулса, аллындагъы ч ш-гъа бурулуб айтылады, джазылгъаны да алайды.

С ё з ю ч ю н: чёгюч – чёгюшчюк. агъач – агъаш-чыкъ.

© 117. Керекли харифлени сала джаз.

Къурмач – къурма.чыкъ, тутхуч – тутху.чукъ, къарылгъач – къарылгъа.чыкъ, къалач – къала.чыкъ.

© 118. Керекли харифлени сала джаз.

Къызчыкъ то.ун суугъа тюшюрдю. Базарда уллу сары къа.ла сатыладыла. Расул библиотекадан сейир кита.ла алыб окъуйду. Уллу сёлешме да уллу къа. (*нарт сёз*). Билими джокъну насы.ы джокъ (*нарт сёз*).

© 119. Эл берген джомакъланы бил.

1. Бир къызым барды да, джылына джети чепкен киеди. 2. Ары джаны – акъ къая, бери джаны – акъ къая, ортасында – сары мая. 3. Терек башында къызыл чы.чыкъ.

© 120. Нарт сёзлени окъу. Тамырларында эки тунакы бир джерге тюшген сёзлени джазыб ал.

Чыпчыкъ бала, уясында нени кёрсе, учханда аны этер. Биттир, къарангыны табса, джарыкъны излемез. Дунияда адамгъа махтау берлик ишди. Багъылгъан киштик чычхан тутмаз. Къапланны кючю – тырнагъында.

Къайтарыу ишле

Соруула:

- 1. Тамыр сёзню ахырында п-мы, б-мы джазылады?*
- 2 Сёзню тамырында п, с, х, ш харифледен сора не джазылады?*

3. Ч-гъа бошалгъан сёзге ч-гъа башланган аффикс къошулса, биринчи ч къаллай тауушха бурулады? Аны джазылгъаны къалайды?

4. Сёзню тамырында эки тунакы бир джерге тюш-селе, ала къалай джазыладыла?

БЁЛЮМ

Сёзле бёлюмледен къураладыла.
Сёзде ненча ачыкъ хариф болса, анча бёлюм болады.

© 121. Сёзлени бёлюмлеге бёлюб джаз.

Ана

Джер юсюнде эм алакат сёз «ана» деген сёздю. Сабийни биринчи сёзю «анам» деген сёз болады. Ол сёз дунияны башында хар тилде да бирча татлыды.

© 122. Джаз. Бёлюб кёчюрюрге болмагъан сёзлени тюблерин сыз.

Джюджекчикле

Гурт тауукъ, юйдегисин да тизиб, къртурчукъ-ла, къамыжакъчыкъла излей, суу ызында айланады. Акъ джюджекчикле аналарыны ызындан тизилгендиле.

(Кечерукъланы Байдымат)

сúу ызы

къамыжакъ

джюджек

гурт тауукъ

© 123. Назмуну азбар эт. Сёзлени бёлумлеге бёлуб джаз.

Ёхтем Кавказ, салам айтама
санга!
Тюрлю-тюрлю мийик ариу
таулагъа,
Кёк булутла юйюрсюнюб
къонуучу,
Узакъ джерден келиб,
къонакъ болуучу.

(Къаракетланы Исса)

Сёзню бир тизгинден бир тизгинге бёлумлеге бёлуб кёчюрюрге болады.

◎ 124. Сёзлени кёчюрюу джорукъгъа кёре бёлюм-
леге бёл.

Къач кёзюуде сабийле Чырпы Къулакъгъа ба-
рыргъа бек сюеделе. Анда ёсмеген кёкен неда те-
рек джокъду. Чёртлеуюк, такъюзюк, къарагёген,
тюрту, ит бурун, джабышмакъ.

Джангыз харифден къуралгъан бёлюм-
ню тизгинде кесин къояргъа неда джа-
нгы тизгинге кёчюрюрге болмайды.

◎ 125. Белгиленген сёзлени бёлюмлеге бёле джаз.

Къара ишкилди

Хансчыкълада алаша,
Чапыракъ тюбге джараша,
Тау сыртлада битеди
Къачха бишиб джетеди.

Тум къарачыкъ болады,
Татлы суудан толады,
Мынчакъчыкъгъа ушайды
Адам сойюб ашайды.

(Джангуразланы Лиза)

Сёзню арасында эки тунакы хариф бир
джерде келселе, былай кёчюребиз:
дар-ман, эс-ки, кзып-па, джоп-пу, эл-ли.

◎ 126. Сёзлени кёчюрюу джорукъгъа кёре кесеклеге юлеш.

Гаккы, уя, чыпчыкъ, уллу, сохан, алаша, джуммакъ, гитче, нартюх, таурух, гокка, исси.

Эл берген джомакъ:

Барды джюз кёлеги аны юсюнде,

Кеси уа ёседи джерни тюрбюнде.

◎ 127. Элберни бил. Сёзлени бёлюмлеге бёлюб джаз.

Кёзлерими къагъама

Кече, кюн да арымай,

Улоугъа да, адамгъа да

Болушама айырмай.

Джумушакъ белги, кёчюрюу джорукъгъа кёре, аллында келген тунакы харифден айырылмайды: *пись-мо, паль-то, боль-ни-ца.*

◎ 128. Айланы атларын кёчюрюу джорукъда джаз.

Къурамларында *къысха* у бла *й* харифлери болган сёзлени кёчюрюу

© 129. Кёчюрюу джорукъгъа кёре бёлюмлеге бёлюб, сёзлени тефтеринге джаз.

Тойла, айны, сайчыкъ, къайда, бузоула, таула.

Къысха *у* бла *й*, бёлюмню ахырында ачыкъладан сора келселе, кёчюрген заманда ачыкъладан айырылмай джазыладыла: *къой*-ла, *бау*-ла.

© 130. Кёчюрюу джорукъгъа кёре бёлюмлеге бёлюб, сёзлени тефтеринге джаз.

Ишлейик, хауа, джайлыкъ, хойнух, таула, салайыкъ, къарайды, бошайды, мийик, кийик, сууукъ, тауукъ, туудукъ, байлыкъ, къыйыр, ойна, къаймакъ, хайыр, джайылтмакъ.

ха *й*р

джа *й*лтмакъ

хо *й*нух

Къысха *у* бла *й*, ачыкъ бла башланган бёлюмню аллында келселе, былай кёчюрюледиле: *ха-уа*, *бе-ре-йик*, *бы-йыл*.

© 131. Нарт сёзлени окъу. Сёзлени кёчюрюу джорукъгъа кёре бёлюб джаз.

Ётюрюкню къуйругъу – бир тутум. Билмеген айыб тюдю, билирге суймеген айыбды. Тойгъан джерден эсе, туугъан джер ашхы. Чыбыкълыкъда бюгюлмеген къазыкълыкъда бюгюлмез.

Соруула:

1. Бёлюм деб неге айтабыз?
2. Сёзде ненча бёлюм болгъанын къалай билебиз?
3. Сёзле бир тизгинден бир тизгинге къалай кёчюрюледиле?

БАСЫМ

© 132. Керекли джерледе басым белгиле сала джаз.

Гугуруккуну джыры

Кёзлерин ачар-ачмаз
Джукъукёз гугурукку
Къычырады сау элге;
– Гу-гу-рук-ку, гу-гур-гу!!!
Гу-гу-рук-ку, гу-гур- гу!!!
Хоншум былай нек этди, –
Менсиз будай чалыргъа
Кюн тийгинчи нек кетди?!

(Кечерукъланы Байдымат)

© 133. Окъу. Сёзледе кючлюрек ауаз бла айтылгъан бёлюмле къайсыладыла?

Чалкъыда

Муратчыкъ каникуллада атасына болушады. Ол шапалыкъ ишин иги баджарады. Керек болса, атасына дырын джыяргъа да болушады. Атасы ашаргъа олтурса, чалкъыны алыб, чалыргъа кюрешиди. Ханс ичинде бугъунган бёденечиклени излейди. Ариу гёбелеккелени тутуб да зауукъланады.

бёдене

шапа

дырын

за укъ

© 134. Джаз. Алма деген сёзню магъанасына кёре басым белгилерин сал.

1. Терекни башында уллу, бишген алма къызарады. 2. Терекден кёгетни бишгинчи алма.

© 135. Сёзле бла айтымла къураб джаз.

Сюрме, сюрмэ, алма, алма́, бу́рма, бурма́.

Къарачай тилде буйрукъ неда айланыу магъанада джюрюген сёздеде басым ал бёлюмлеге кечеди: *Мус-са, Ай-шат, ба́р-ма, кѐл-ме.*

© 136. Назмуну окъу. Белгиленген сёздеде басым къайсы бёлюмлеге тюшеди?

Бир джашчыкъ

Ой, бир джашчыкъ, бир джашчыкъ,

Бир джашчыкъда бир башчыкъ.

Эшитирге къулакъла, –

Джашчыкъ кютер улакъла.

(Фольклордан)

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ АЛФАВИТИ

© 137. Алфавитде харифлени атларын тюз айта, аз-бар эт.

А а	Б б	В в	Г г	Гъ гъ	Д д	Дж дж
<i>а</i>	<i>бэ</i>	<i>вэ</i>	<i>гэ</i>	<i>гъэ</i>	<i>дэ</i>	<i>джэ</i>
Е е	Ё ё	Ж ж	З з	И и	Й й	К к
<i>е</i>	<i>ё</i>	<i>жэ</i>	<i>зэ</i>	<i>и</i>	<i>къысха й</i>	<i>ка</i>
Къ къ	Л л	М м	Н н	Нг нг	О о	П п
<i>къа</i>	<i>эл</i>	<i>эм</i>	<i>эн</i>	<i>нга</i>	<i>о</i>	<i>пэ</i>
Р р	С с	Т т	У у	у	Ф ф	Х х
<i>эр</i>	<i>эс</i>	<i>тэ</i>	<i>у</i>	<i>къысха у</i>	<i>эф</i>	<i>ха</i>
Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ	Ы ы	Ь
<i>цэ</i>	<i>чэ</i>	<i>ша</i>	<i>ща</i>	<i>къаты белги</i>	<i>ы</i>	<i>джумушакъ белги</i>
Э э	Ю ю	Я я				
<i>э</i>	<i>ю</i>	<i>я</i>				

© 138. Сёзлени алфавит джорукъ бла бир-бири ызларындан тизиб джаз.

Алма, дорбун, булбул, гардош, ёгюз, джаркъа, заман, имбаш, кырдык, къармакъ, шиндик, чана, юзгере, хамам, Рамазан, таракъ.

© 139. Класда нёгерлеринги атларын алфавит джорукъда джаз.

© 140. Билген тукъумларынги алфавит джорукъда тефтеринге джаз.

Къайтарыу ишле

Соруула:

- 1. Таууш бла харифни башхалыгъы неде болады?*
- 2. Тауушла ненчадыла? Харифле уа?*
- 3. Тауушланы джазмада не бла белгилейбиз?*
- 4. Харифлени нени болушлугъу бла окъуйбуз?*
- 5. Ачыкъ тауушла ненчадыла?*
- 6. Ачыкъ харифле ненчадыла?*
- 7. Тунакы тауушла ненчадыла?*
- 8. Тунакы харифле ненчадыла?*
- 9. Ачыкъ тауушла къаллай къауумлагъа юлеши-недиле?*
- 10. Тунакы тауушла къаллай къауумлагъа юлеши-недиле?*
- 11. Бёлюм деб неге айтабыз?*
- 12. Басым деб неге айтабыз?*

III. СЕЗ

© 141. Таблицаны тефтеринге кечюр. Азбар эт.

Хариф → бѐлюм → сѐз → айтым → джазма тил.

Таууш → бѐлюм → сѐз → айтым → сѐлешу тил.

© 142. Текстни тефтеринге кечюр. Хар айтымда ненчашар сѐз барды?

Агъач тауукъ чегетде джашайды. Ол уллу, омакъ чыпчыкъды. Анга доктор деб бош айтмайдыла. Ол ауругъан тереклени багъады. Терек къабукъну тюбюнден заранлы джануарчыкъланы къурутады.

агъа́ч тауу́къ

Джазма тил да, сѐлешу тил да айтымладан къураладыла. Айтымла сѐзледен къураладыла. Сѐзле бѐлюмледен къураладыла. Бѐлюмле харифледен къураладыла.

Сѐз ючюн:

1) а + л + м + а; 2) ал + ма; 3) алма.

4) Алма + бишгенди.

5) Къызыл алма бишгенди

6) Къызыл алма бишгенди. + Ол терекден тюшгенди.

© 143. Хапар ненча айтымдан кьуралгъанды? Хапарчыкъны кесинг ангылагъанча аууздан айт.

Бек ариуду бизни Джерибиз! Аны уллу да, гитче да суулары кёбдюле. Джашил чегетлери, сыртлары да кёбдюле. Тюрлю-тюрлю чыпчыкъла джырлайдыла. Тенгиз толкъунла шууулдайдыла.

Джер деген кёк планета – бизни юйюбюздю. Сакълайыкъ аны!

Н а р т с ё з: Эли джокъну кёлю джокъ.

© 144. Берилген сёзле бла айтымла кьура. Джаз.

Чаука, къач, сууукъдан, джылы джерлеге, къыш, анда, джазгъа дери, сабан чыпчыкъла, джаз келликдиле.

Ат

© 145. Тюбюндеги сёз кьауумланы магъаналарында башхалыкъ бармыды? Ала кьаллай соруулагъа джууаб бередилене? Хар сёзге соруу сал.

1. Джашчыкъ, къызчыкъ, Азрет, Мадина.
2. Терек, китаб, компьютер, парта.
3. Бузоу, кючюк, бабуш, киштик.

Къарачай тилде сёзле тюрлю-тюрлю соруулагъа джууаб бередилене. *Ким? не?* деген соруулагъа джууаб берген сёзлеге *ат* дейдиле.

© 146. Ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тефтеринге кёчюр. Хар сёзню сорууун сал.

Хусей, Хасан, врач, устаз, киштик, шиндик, терек, бабуш, къаз, ата, ана, эгеч, къарнаш, юй, бау.

Хасан бла Хусей

Ким? деген соруу адамлагъа салынады.
Сёз ючюн: (ким?) Хусей, (ким?) Айшат, (ким?) адам, (ким?) устаз, (ким?) сохта.

© 147. Тيوبюндеги адамланы къуллукъларын айт. Ала къаллай соруугъа джууаб бередиле?

Ю л г ю: Ашарыкъ этген кимди? Шапады. Аны аты Умарды.

Азрет

Мариям Борисовна

Умар

© 148. Тيوبۇندەگى سۇراتلانى اتلارын ايت. آلا كىباللاي سۇرۇغىا دىۇۇاب بەردىلە؟

آداملادان باشخا زاتلاغىا **نە؟** دەگەن سۇرۇ سالىنادى. *سۆز يۈچۈن: (نە؟) كۈچۈك, (نە؟) گىندىجى, (نە؟) كىرپى.*

© 149. نە؟ دەگەن سۇرۇغىا دىۇۇاب ەتگەن سۆزلەنى, سۇرۇلارын سالا, تەفتەرىنگە كۆچۈر.

كىرپى

آپتەكا, تۈكەن, شكول, بايدىمات, ماگومت, دىاشچىك, كىزىچىك, دىول, دىولوچۇ, تۈلكۈ, بۇرسۇك, مايمۇل, تەكە, چەگەت, تاۇ.

كۈچۈك

© 150. بەلگىلەنگەن سۆزلەنى سۇرۇلارى بلا بىرگە تەفتەرىنگە دىاز.

بىزنى كىشىۇ

بىزنى كىشىۇ باتىردى,
چىچخانلاغىا كىاتىدى,
بىرەم-بىرەم تۇتادى,
ىستەمەيگە بارادى.
مۇر-مۇرلارын دىجىرلايدى,
كەلە-كەلىب تۇختايدى,
گىزەنچىكنى كىارمايدى,

گىندىجى

Сютбашыдан джалайды,
Чыпчыкъланы марайды.
Кёзюн хыйла джумады,
Бетин джюз къат джууады.
Мыйыкъларын бурады.
Халы табса, къатлайды,
Чындай табса, зорлайды,
Кишиуубуз аллайды!
Сизники уа кълаллайды?

(Кечерукъланы Байдымат)

© 151. Текстни тефтеринге джаз. Не? деген соруугъа джууаб берген сёзлени тублерин сыз.

Киштиклени барыбыз да сюебиз. Сиз бусагъатда дунияда ненча киштик болгъанын билемисиз? Къуру Америкада 55 миллион киштик джашайды. Саулай дунияда уа – сегиз къат кёбдю киштиклени саны.

© 152. Окъу. Ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени джазыб ал. Ала тилни кълайсы кесеклеридиле?

Зауур Къарачай шахарда джашайды. Ол экинчи классны сохта-сыды. Мариям, Айшат, Фатима, Мурат, Зауур

иги окъуйдула. Ала кюн сайын бешле аладыла. Школ джангыдан ишленгенди. Классла уллуладыла, джарыкъладыла. Школну арбазында терекле, гоккала ёседиле. Сабийле алагъа къарайдыла.

◎ 153. Соруулагъа джууаб эте, гитче хапарчыкъ къура.

Соруула:

1. Сен кимни джашыса (къызыса)?
2. Сени атынг къалайды?
3. Сени устазынгы аты къалайды?
4. Адамлагъа къаллай соруу салынады?
5. Джаныуарлагъа, хайыуанлагъа уа?
6. Джаны болмагъан затлагъа къаллай соруу салынады къарачай тилде ?

◎ 154. *Ким? Не?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джаз.

Джаным, тиним,
Ана тилим,
Сенден алдым
Окъуу-билим,
Анам берген,
Атам берген,

Халкъым суюген
Ана тилим.
Сеннге барды,
Ана тилим,
Джюрек толу
Суюмеклигим.

(Суююнчланы Азамат)

© 155. Окъу. Атланы сорууларын сала, тефтеринге кёчюр.

Джашау джол

Иш кёреме, джаш тенгим,
Ариу этген адамны.
Ишден уллу саулукъгъа
Адам табмаз дарманны.
Ишни джолун экибиз
Окъуу бла байлайыкъ.
Ишни джолун экибиз
Джашау джолгъа сайлайыкъ.

(Абайханланы Насу)

Ю л г ю: Иш(не?) джаш тенгим (ким?).

© 156. Точкаланы орунларына классында окъугъан нёгерлеринги атларын сала джаз.

... адебли джашчыкъды. ... къартлагъа болушады. ... джолда къарыусуз адамны кёрсе, аны джюгюн элтирге болушады. ... хоншу джашагъан къарт аμμαгъа тюкенден ашарыкъ келтиреди. ... классда нёгерлерини хатерлерин кёреди. ... уллулагъа, устазлагъа сый береди. ... атасы бла анасын къууандыргъанлай турады. ... бла ... адет-намыс джорукъланы иги биледиле.

Ю л г ю: Марат адебли джашчыкзды.

Н а р т с ё з: Адеб джокзда намыс джокъ.

© 157. Адеб, адет, намыс, джорукъ деген сёзле бла айтымла къура. Атланы тюблерин сыз.

© 158. Сёз къауумланы окъу. Алагъа бир сёз бла атла ата.

1. Ата, ана, эгеч, къарнаш, къыз, джаш, амма, акка, туудукъ.

2. Юй, арбаз, джатма, мал орун, бау, тауукъ орун, ит орун.

3. Мал, ийнек, бузоу, къозу, къой, ат, тана, ёгюз.

4. Тауукъ, кърим тауукъ, гугурукку, бабуш, къаз.

5. Ит, киштик.

Ю л г ю: Юйдеги: ата, ана, эгеч,

© 159. Эл берген джомакъланы джууабларын айт. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

Джексенг, джюкню элтеди,
Сюрсенг, итни джетеди,
Минсенг, бели табды –
Бу не затды? ... .

Ырысхыны сакълайды,
Таныгъанын джакълайды.
Юсю бютеу тюкдю –
Бу уа неди? ... .

Соруула:

- ? 1. Адамлагъа къаллай соруу салынады? Юлгюле келтир.
2. Адамладан башха затлагъа къаллай соруу салынады? Юлгюле келтир.

ЭТИМ

© 160. Гитче айтымчыкъланы хар сёзюне соруу сал.

Къач кетди. Къыш келди. Къар джауду. Сабийле къууандыла. Чанала бла учдула.

© 161. Окъу. Хапар айтхан джашчыкыгъа ат ата. Айтымланы анга кёре джарашдыр.

Къазла

Мен къазладан бек къоркъама. Ала мени сюрюрге ёчдюле. Мен аладан къачыб къутулургъа кюрешеме, сора кенгден таш атама. Биргеме онг-

лу адам болмаса, къазланы къатлары бла озалмай-
ма, джанлаб ётеме.

(Чотчаланы Магомет)

С ё з ю ч ю н: Мурат къазладан бек къоркъады.

© 162. Нарт сёзлени окъу. «Джити» деген сёзню нен-
ча магъанасы барды?

Нарт сёзле:

*1. Джити бычакъ къыннга ёч, джити сёз
джаннга ёч.*

2. Джити адам ишни дженгил битдирир.

Адамны, затны не этгенин билдирген
сёзлеге этим дейдиле. *Этим не этеди? не
этгенди? не эте турады?* деген соруулагъа джу-
уаб этеди.

С ё з ю ч ю н: Атам не этеди? Хычынла биширеди.

Атам не этди? Бичен келтирди.

*Азрет не эте турады? Хычын ашай
турады.*

© 163. Тيوبۇندەگى سۇراتخا كىباراب، خاپارچىك كىبۇرا. *Салих, къарт ання, къонакъгъа барды, болушады, сындырды, уялды, ариу айтды* деген сёзле бла хайырлан.

© 164. Джаз. .Этимлени тيوبлерин эки сыз бла сыз.

1. Айю мурулдайды. Бёрю улуйду. Буу ёкюреди. Джумарыкъ тауукъ сызгъырады. Гылын къуш кычырады. Чыпчыкъ джюуолдейди. Тауукъ къангкыылдайды. Ит юреди. Киштик макъырады.

2. Азрет дерслерин тынгылы этгенди. Зухра тауукълагъа аш бергенди. Умар маллагъа аш салгъанды. Анам бузоучукъгъа сют ичиргенди.

3. Амма намаз эте турады. Муслимат дерсин эте турады. Анам ашарыкъ бишире турады. Атам га-

зет окъуй турады. Муратчыкъ телевизоргъа къараб турады.

© 165. Суратлагъа къараб, сабийлеге атла ата. Ала не этедиле? Айтымланы джаз.

© 166. Ингир сайын атанг, ананг, эгечинг, къарнашынг не ишлейдиле? Кесинг а? Хапар айт. Джаз.

© 167. Назмучукъну азбар эт. Этимлени таб, эки сызчыкъ бла сыз. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

Къозучукъ

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.

(Бостанланы Хасан)

юзгерѐ

керпеслѐн

© 168. Хапарда болгъан затла бусагъатда болгъанларын къайсы этимле билдиредиле? Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

Заповедникде

Тебердиде заповедникде кийикле, тюрлю-тюрлю къанатлыла, ёсюмле сакъланадыла. Кийиклени ариу джерде тутадыла. Теберди сууну джагъасында мийик таула, уллу, къалын чегетле кёбдюле. Че-

гетни ичинде кенг тала кёрюнеди. Кийиклеге къарагъанланы ариу юйлери барды. Былайда табигъатны музейи да барды.

Заповедникде буула, айюле, тюлкюле, джурла, асланла, доммайла джашайдыла. Былайда тюрлю-тюрлю къанатлыланы да тутадыла.

© 169. *Не этди?* деген соруугъа джууаб берген 10 этим табыб, ала бла айтымла къураб, тефтеринге джаз.

Ю л г ю: Умар назму окъуду. Къарт атам таурух айтды.

© 170. Нарт сёзлени окъу. Тефтеринге джаз. Оюм эт.

Билимли ёлмез, билимсиз кёрмез. Ётюрюкню башын керти кесер. Джашлыкъда билген затынг ташха джазгъанча болады. Окъуу – билим азыгъы, билим а – ырысхы къазыгъы.

© 171. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала джаз.

... ауругъанланы багъады, ... мал кютеди, ... къралны чеклерин сакълайды, ... заводда ишлейди.

Сыфат

© 172. Айтымланы окъу. Затны ышанын кѳргюзтген сѳзлени толкъунлу сызчыкъ бла сыз.

Сууукъ кыш келди. Акъ къар джауду. Мийик таула агъардыла. Сабийле джылы тончукъларын кийдиле. Ала уллу чанала бла учадыла.

Затланы сыфатларын, неден этилгенлерин кѳргюзтген сѳзле къ а л л а й? деген соруугъа джууаб этедиле. Алагъа сыфат дейдиле. С ѳ з ю ч ю н: кызыл (къаллай?) алма, татлы (къаллай?) кертме, ариу (къаллай?) чепкен.

© 173. Назмуну окъу. Сыфатланы табыб, сорууларын да сала, тефтеринге джаз.

Джур балачыкъ

Джур балачыкъны
Кѳзлери къара,
Къашлары къара,
Къайдан чыкъгъанды
Бу ариу бала?
Тау джурдан туугъан
Тауну сюеди.
Анасы бла ол
Хаман биргеди.

(Сююнчланы Азамат)

© 174. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала джаз.

Къара..., къызыл..., ачы..., бурма..., къалын..., кючлю..., чилле..., дарий..., кашемер..., сахтиян..., джукъа..., исси... .

Керекли сёзле: джаулукъ, кёлек, мессиле, кзумач, кюн, джамчы, алма, шибжи, чач, ханс, адам, чегет, турма.

Ю л г ю : кючлю адам.

© 175. Окъу. Ючюнчю тёрттизгинни тефтеринге кёчюр. Сыфатланы табыб, тюблерин сыз.

Боран

Боран буруб, боранлаб,
Ёрге-энишге чабады,
Джанлы къойну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.
Къар да, борандан къоркъуб,
Ышыкълагъа къысылад,
Ууакъ-ууакъ джыйыла,
Аны арты кюрт болад.
Юйге къонакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди.
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди...

(Биджиланы Асхат)

© 176. Суратха къараб, хапарчыкъ къура. Тيوبюнде берилген сёзлени хайырландыр. Джаз. Сыфатланы тيوبлерин сыз.

Чегетде Джангы джыл

Сууукъ кыш, акъ къар, Джангы джыл, джауду, келди, джашил нызычыкъ, джаныуарла, джасадыла, ойнайдыла, джырлайдыла, джылтырауукъ оюнчакъла, къоянчыкъла, татлы быхычыкъла, тагыладыла, къууанадыла, гитче чыпчыкъчыкъла.

© 177. Хар сёз къауумдан бирер айтымчыкъ къураб джаз. Сыфатланы тيوبлерин сыз.

1. Нызычыкъны, чыммакъъ, сап-сары, кѣм-кѣк, къып-къызыл, джанадыла, оюнчакъла, юсюнде, джылтырайдыла.

2. Россияны, бояула бла, акъ, кѣк, къызыл, боялыбды, байрагъы.

© 178. Окъу. *Къаллай?* деген со-руугъа къайсы сѣзле джууаб береди-ле? Джаз.

Буз Акка

Джангы Джыл келди. Уллу залда, тюрлю-тюрлю кийиниб, сабийле джарыкъ джююлдейдиле. Ариу джасалгъан джайылтмакъ наз тюз залны ара-сында отча джанады. Бир кесекден Буз Акка келди. Акъ сакъалы белине джетеди аны.

Бурма мыйыкълары къулакъларына тиедиле. Къалын къашларыны тубюнден чомарт кѣзлери кюле-кюле къарайдыла. Къолунда ариу таягъы барды. Сабийле, харс уруб, ёрге-ёрге секиредиле. Буз Акканы узун тонуна, къып-къызыл беллигине, ёре бѣркюне къолчукълары бла тиерге излейдиле. Алай а къоркъаракъ да боладыла.

(Шаманланы Медиха)

Буз Акка

Джангы Джыл

джайылтмакъ

© 179. Окъу. Алгъышла кьаллай айтымладан къурал-
гъандыла? Сыфатланы таб.

Алгъыш

Огъур бла келсин
Джангы джыл!
Джангы джыл ашхы
тюрлениуле келтирсин!
Адебни-намысны ёрге
кёлтюрсюн!
Къууанчлы-тойлу болсун!
Саулукълу-бойлу болсун!

© 180. Окъу. Сыфатланы таб.

Туугъан джерим! Кёз кёрген кыйырсыз ариу
таула, джыламукъча, кирсиз къобанла, табигъат-
да батыб тургъан тау элле – была бары да мени дже-
римдиле. Къайры барсам да, къайда айлансам да,
мени ызыма тартыб, чакъырыб тургъан бир зат бар-
ды – Туугъан джерим. Аны ючюн айтадыла «Той-
гъан джерден Туугъан джер ашхы» деб.

(Байрамукъланы Халимат)

© 181. Окъу. Сыфатланы табыб, айырыб, тефтери-
нге кёчюр.

Мени джуртум – мийик сыртла, къаяла,
Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле,

Тауда элле, дангыл тюзде сахарла...
Суймеклигим къалай уллуду сизге.

(Хубийланы Осман)

дангыл тюз

шоркъа суу

© 182. Бояуланы кѣргюзтген сѣзлени тюблерин толкъунлу сыз бла сыза, тефтеринге джаз.

Къозучукъ

Мен чыммакъ акъ къозучукъма. Къулакъчыкъларым, кѣзчюклерим тум къарачыкъладыла. Мени алкъын мюйюзчюклерим джокъдула. Уллу къычырыб да макъыралмайма. Анамы тауушун эшитсем а, дунияны зынгырдатыб макъырама.

(Къагъыйланы Назифа)

зынгырда укъ

макъырады

© 183. Окъу. Текстдеги сыфатланы тюбюнде берилген сѣзле бла ауушдур.

Асланны анасы джангы бояула сатыб алгъанды. Аслан ариу сурат салды. Джылы заманны эсине тюшюрюб, суратны атына «Джаз» атады. Аслан ариу тереклени, къып-къызыл гюллени, джашил ханс-

чыкъны суратлагъанды. Терекледе джумушакъ чапыракъчыкъла джылтырайдыла.

Керекли сёзле: алапат, уллу, сап-сары, джаш.

Къалай? къачан? къайда? деген соруулагъа джууаб этген сёзле

1. Къалай? деген соруугъа джууаб этген сёзле

1. Умар иги окъуйду. Умарны къалай окъугъанын къайсы сёз билдиреди? Ол къайсы соруугъа джууаб береди?

2. Акка сабыр сёлешеди. Акканы къалай сёлешгенин къайсы сёз билдиреди? Ол къайсы соруугъа джууаб береди?

3. Къар акъырын джауады. Къарны къалай джаугъанын къайсы сёз билдиреди? Ол къайсы соруугъа джууаб береди?

© 184. Джаз. *Къалай?* деген соруугъа джууаб берген сёзлени тюблерин сыз.

Мамурач

Мустафа, чегетде мамурачны аллына чыгъыб къалгъанында, къоркъду. Мамурачны уа эси на-

ныкълада эди. Ол бурну
бла челекни тюртдю. На-
ныкъла хансха тѣнгере-
диле. Мамурач, мушул-
даб, мурулдаб, къоркъ-
май, наныкъланы чѣблеб
ашайды. Ол аланы эрлай
бошады. Мамурач Муста-
фаны аллына барды, тиш
турду. «Тоймадым, энтда
бер, марджа» дегенча, «ынга-ынга» деб мурулдады.

(Чотчаланы Магомет)

© 185. Тюбюндеги сѣзле бла айтымла къура.

*Керекли сѣзле: иги, алапат, дженгил, акъы-
рын, ариу.*

Иш не халда этилгенин кѣргюзтген сѣз-
ле *къалай?* деген соруугъа джууаб эте-
диле. *Сѣз ючюн: Акъмыйыкъ мычымай* джетди.
Къалай джетди? Мычымай.

© 186. *Къалай?* деген соруугъа джууаб берген сѣзле-
ни табыб, аланы ызларындан сорууларын сала джаз.

Атам мени къошха элтди. Къошну аллы бла тау
суучукъ ашыгъыш барады. Аны ары джанында

къозучукъла отлайдыла. Алагъа Хасан къарайды. Бир кюн мен да бардым къозулану кютерге. Къозучукъла башларын хансдан айырмай отлайдыла. Самыр итле сюрюуню рахат сакълайдыла. Къалай сейирди къошда джашау!

ра х а

а ш ы г ы ы ш

© 187. Керекли сёзлени сала джаз.

Осман бетин-къолун ... джууду. Аслан дерслерин ... тындырды. Кямал джолда кесин ... тутады. Марзий ... сёлешеди. Устаз дерсни ... ангылатады. Мухтар китабларын, тефтерлерин ... тутады.

Керекли сёзле: ариу, кескин, адебли, сабыр, халатсыз.

2. Къачан? деген соруугъа джууаб этген сёзле

1. Ингирде сууукъ болду. Къачан сууукъ болгъанын къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?

2. Мурат школгъа эртде барады. Мурат школгъа къачан баргъанын къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?

3. Тамбла экинчи классла экскурсиягъа барлыкъдыла. Экинчи классла экскурсиягъа къачан барлыкъларын къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?

Иш не заманда этилгенин кёргюзтген сёзле *къачан?* деген соруугъа джууаб бердиле. С ё з ю ч ю н: Бюгюн мен юч «беш» алгъанма. *Къачан?* Бюгюн.

© 188. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала джаз.

... исси болады. ... сууукъ болады. ... кёгетле бишедиле.

... къар эрийди. ... джашил ханс чыгъады.

Керекли сёзле: джайда, къачда, джазда, къышда.

© 189. Джаз. *Къачан?* деген соруугъа джууаб берген сёзлени тюблерин сыз.

Мурат эртденнгиде школгъа барады. Аны дерслери тогъуз сагъатда башланадыла, онеки сагъатда, кюнортада бошаладыла. Муратны кюнортадан ингирге иши кёбдю. Ол юч сагъатда библиотекагъа барады. Беш сагъатда тенглери бла баскетбол ойнаргъа чыгъады. Ингирде юй джумушха болушады, дерслерин тындырады.

© 190. Сагъатлагъа къараб, заманны бил.

3. *Къайда?* деген соруугъа джууаб этген сёзле

1. *Теренде чабакъчыкъла джюзедиле. Чабакъчыкъланы къайда джюзгенлерин къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?*

2. *Ёргеде чалкъычыла чалкъы чаладыла. Чалкъычыланы къайда чалкъы чалгъанларын къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?*

3. *Былайда кёб ариу гюлле ёседиле. Гюллени къайда ёсгенлерин къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?*

© 191. Окъу. *Къайда?* деген соруугъа джууаб берген сёзлени таб.

Москва шахар

Москва – Россияны ара шахарыды. Россия – уллу, кючлю къралды. Ол бизни Ата джуртубузду. Россияда тюрлю-тюрлю миллетле кёбдюле.

Ала барысы да шохлукъда, бир-бирин ангылаб джашайдыла.

Москвада сейир затла кёбдюле. Метрода кеси джюрюген бачхыч тохтаусуз ёрге бла энишге барады. Джер тюбюн-

де сахар бек ариуду. Анда электропоездле джю-
рюйдюле.

Соруула:

1. Россияны ара сахарыны аты къалайды?
2. Россияда къайсы миллетле джашайдыла?
3. Метро къайда ишленгенди?

© 192. Тюбюндеги сёзлеге къаршчы сёзле табыб, джаз.

Ю л г ю : Мийикде – алашада.

Мийикде, теренде, тюбюнде, былайда, арлакъда,
энишгеде, ташада.

Ишни къалайда этилгенин неда затны
тургъан джерин билдирген сёзле **къай-**
да? деген соруугъа джууаб бередила. **С ё з ю ч ю н:**
миийикде (къайда?) булутла кёрюнедиле. Таула-
да (къайда?) къар джауады.

© 193. Окъу. **Къалай? къачан? къайда?** деген соруу-
лагъа джууаб берген сёзлени таб.

Былтыр джай мен къарт атамы къошуна бар-
гъан эдим. Анда мен бек иги солугъан эдим. Къошда
табигъат ариуду. Малла, атла, тайчыкъла, бузоу-
чукъла кёбдюле. Ала ингирде стауатха ашыгъыб
келедиле. Ийнеклени сютлери кёбдю. Ингирде ала-
ны сауадыла.

Ненча? ненчанчы? деген соруулагъа джууаб этген сёзле

- ? 1. *Мурат экинчи классха джюрюйдю. Муратны ненчанчы классха джюрюгенин къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?*
2. *Муратха сегиз джыл болгъанды. Муратха ненча джыл болгъанын къайсы сёз билдиреди? Ол къаллай соруугъа джууаб береди?*

Затланы неда адамланы санларын кёргюзтген сёзле **ненча? ненчанчы?** деген соруулагъа джууаб береди.

С ё з ю ч ю н: Мени эки къарнашым барды. Атам юч алма терек орнатды. **Биринчи** космонавт Юрий Алексеевич Гагарин болгъанды.

© 194. Эл берген джомакъны бил. **Ненча?** деген соруугъа джууаб берген сёзлени айт.

Бир анада – джыйырма бала,
Барысы да бир джылгъы.

(*Гурт тауукъ бла джюджекле*)

© 195. Эл берген джомакъны бил. **Джаз. Ненча?** деген соруугъа къайсы сёзле джууаб береди?

Бир терегим барды,
Аны төрт айрысы барды,
Хар айрыны юч бутагы барды.
Хар бутакыны отуз чапырагы барды,
Хар чапыракыны бир джаны къара,
бир джаны акъ.

(Джыл, жылны чакълары, айла бла кюнле, кечеле бла кюнле)

© 196. Назмучукъну окъу. Джаз. Соруугъа джууаб бер.

Ненчадыла?

Эки кёз,
Эки джаякъ,
Эки кьол,
Эки аякъ,

Къулакъ, къаш да экишер,
Аууз, бурун а – бирер.
Барысы да ненчалла?
Билдинг эсе – машалла!

Соруула:

1. Сеннге ненча джыл болгъанды?
2. Сен окъугъан классда ненча сохта барды?
3. Къызчыкъла ненчадыла?
4. Джашчыкъла уа?
5. Сен ненчанчы партада олтураса?

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ

Соруула:

1. Ат деб неге айтабыз? Ол къаллай соруулагъа джууаб береди?
2. Этим деб неге айтабыз? Ол къаллай соруулагъа джууаб береди?
3. Сыфат деб неге айтабыз? Ол къаллай соруулагъа джууаб береди?
4. Къалай? къачан? къайда? деген соруулагъа къаллай сёзле джууаб береди?
5. Ненча? ненчанчы? деген соруулагъа къаллай сёзле джууаб береди?

УЛЛУ ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

© 197. Окъу. Сёзле уллу харифле бла нек джазыладыла? Айтымла къураб джаз.

Москва, Нарсана, Бештау, Черкесск, Къарачай шахар, Джёгетей, Теберди, Ючкёкен, Терезе, Къумуш, Сарытюз, Хурзук.

© 198. Текстни окъу. Уллу харифле бла джазылгъан сёзлени таб.

Атла нелени атларыдыла?

Мен Ючкёкен элде джашайма. Ол Гитче Къарачай районда орналгъанды.

Элде джашагъан бек игиди. Мал, юй хайыуанла тутар мадар барды. Биз эки ийнек, къойла, тауукъла тутабыз. Ийнеклени атлары – Акъбаш бла Къоландыла. Бойнакъ деб итибиз, Къундуз деб киштигибиз да бардыла.

Уллу хариф бла джазыладыла:

1. Адамланы атлары, тукъумлары (*Багъатырланы Харун*);
2. Шахарланы, эллени, орамланы, тауланы, сууланы, кёллени атлары (*Москва, Ючкёкен, Минги Тау, Къара кёл*);
3. Юй хайыуанланы, джаныуарланы аталгъан атлары (*Бойнакъ, Акъбаш, Акътёш*).

© 199. Джаз. Уллу харифле бла джазылгъан сёзлени тублерин сыз. Ала нелени атларыдыла?

Суула

Къобан суу бла Теберди суу Къарачай шахарны тёбен джанында бир-бирине къошуладыла. Тебер-

ди суу былайгъа дери Теберди ёзенни ичи бла келеди. Къобан суу Хурзук, Учкулан, Къартджурт, Ташкёпюр эллени джанлары бла, Къарачай ёзенни ичи бла келеди.

◎ 200. Къарачай поэтле бла джазычуланы атларын, тукъумларын джаз. Ала къалай джазыладыла?

Къарачайда сабий джазычула бла поэтле кёбдюле: Кечерукъланы ..., Семенланы ..., ... Насу, Суйюнчланы ..., ... Кулина, Шидакъланы ..., ... Магомет дагъыда башхала.

◎ 201. Айтымланы толтуруб джаз. Хайыуанла бла джаныуарланы атларын тубюндеги тизгинден ал.

... ач болуб макъырады. ... кёб сют береди. ... стауатда ёкюреди. ... келген къонакъгъа чабады.

Керекли сёзле: Акъбоюн, Мурмур, Бойнакъ, Акъбаш.

◎ 202. Джаз. Уллу хариф бла джазылгъан сёзлени тублерин сыз. Ала алай нек джазылгъанларын айт.

Карта

Устаз классха карта келтирди. Ол Россия Федерацияны чеклерин кёргюзтдю. Биз картада Москваны табдыкъ. Мариям Карачаевск, Черкесск,

Джөгетей Аягы, Курорт-Теберди деген шахарланы картада табды. Джамал Къобан суу бла Теберди сууну кёргюзтдю. Шерифат Минги Тауну табды.

Карачаевск шахар

© 203. Окъу. Керекли джерледе гитче харифни орнуна уллу харифни сала джаз.

Хурзукда

1. Джай каникулла башланганлай, мен хурзукга барлыкъма 2. анда мени къарт анам бла къарт атам джашайдыла 3. мен акка бла анняны бек сюеме 3. джай мен хурзукда уллу зауукъ этеме – наныкъ джыяма, чабакъ тутама, къартланы юй джумушларына къарайма. 4. хурзукну ариулугъу айтыб-айталмазчады 5. хауа бек кирсизди, мийик таула кёз алдайдыла 6. шоркъа суула асыры кирсизден, тубюнде ташла кёрюнедиле.

Акка бла ання

© 204. Элингде, шахарында къаллай орамланы билесе? Сени нёгерлеринг къайсы орамлада джашайдыла? Хапарчыкъ къура. Джаз.

© 205. Джаз. Эллени, кёллени, сууланы атларын айыр. Ала уллу хариф бла нек джазыладыла?

Хурзук эл бла Учкулан эл Къарачайны эм эски эллеридиле. Аладан да алгъа Къартджурт къуралгъанды. Теберди эл джангыдан кечирек къуралгъанды. Тебердиде Къара кёл деб барды. Доммайда Тубанлы кёлню кёрюр ючюн, туристле бек узакъдан келедиле. Гоначкир сууну юсюнден бек ариу джыр барды.

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ

Соруула:

1. *Сёз неден къуралады?*

2. *Бёлюм неден къуралады?*

3. *Ким? Не? деген соруулагъа тилни къайсы кесеги джууаб береди?*

4. *Не этеди? Не этгенди? деген соруулагъа тилни къайсы кесеги джууаб береди?*

5. *Къаллай? деген соруугъа тилни къайсы кесеги джууаб береди?*

6. *Къалай? Къачан? Къайда? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени айт.*

7. *Ненча? Ненчанчы? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени айт.*

8. *Уллу хариф бла къаллай сёзлени джазабыз?*

IV. АЙТЫМ

© 206. Айтымланы окъу. Хар айтым ненча сёзден къралгъанын айт. Тефтеринге джаз.

Зухра бла мен экинчи классда окъуйбуз. Школ-гъа барыргъа бек сюебиз. Не ючюн десегиз, бизни школда тенглерибиз кёбдюле. Биз устазыбызны бек сюебиз. Ол бизни ариу халиге, иги окъургъа юретеди. Бизни устазыбыз билмеген зат джокъду. Нени сорсанг да, тынгылы джууаб береди.

Толу магъананы берген сёз къауумгъа айтым дейдиле. Айтымланы тюрлюлери: 1) хапарлаучу (Мени атым Умарды.); 2) кёлтюртючю (Келигиз, школгъа барайыкъ!); 3) соруучу (Сени атынг къалайды?).

© 207. Хапарчыкъгъа ат ата. Тефтеринге джаз. Ненча айтым болгъанын айт.

Биринчи классдан бери мен сабий библиотекакъа талпыб джурюйме. Ол къадар китабны, къыйырдан тутуб, окъуб чыгъарым келеди. Мен окъумагъан кёб китаб къалгъан болмаз. Бир-бир китабланы эки-юч кере да алыб окъуйма.

(Чотчаланы Магомет)

© 208. Текстни, айтымлагъа бёллөб, тефтеринге кёчюр. Хар айтымны къаллай хариф бла джазыб башларыкъса?

Къара суу

Мен къара суума дуняда эм таза эм кирсиз суума джар джанында уллу къара ташны тюбюнден чыгъама юсюм бла ётген джолоучула мени суууму ичерге бек суюдиле мен да къызгъанмайма халаллары болсун бир къауум джолоучула мен чыкъгъан чунгурну тазалайдыла келген адамла былайда суу ичиб солуб кетедиле.

(Къагъыйланы Назифа)

Нарт сез: Къара сууну бокълама, таяр тауну джокълама.

Хапарлаучу айтым хапар билдиреди. Аны ахырына точка (*нохтачыкъ*) салынады. *С ё з ю ч ю н*: Къыш къарлы болса, джай барлы болур.

© 209. Окъу. Текст къаллай айтымладан къуралгъанды?

Къумурсхала

Къумурсхала бек кючлю джаныуарчыкъладыла. Ала джер тюбюнде джашайдыла. Къумурсхала ишлерге бек суюдиле. Уяларына ашарыкъ ташыйдыла. Ала джай кёб ишлейдиле. Къыш а джер уяларындан чыкъмайдыла.

(Кечерукъланы Байдымат)

© 210. Берилген сёзлени хайырландыра, айтымла джарашдыр. Айтымладан хапарчыкъ къураб джаз.

Джан киргенди, чирчик-чирчик, терекле, этгендиле, табигъатха, шаптал терек, кийик эрик, ханс, кёгергенди, ариу ийис, гокка хансла, чыпчыкъла, кюн таякъла, джылтырайдыла, шоркъулдайдыла суучукъла, джырлайдыла, зауукълу джай келликди, солурукъдула, сабийле.

© 211. Окъу. Хапарчыкъгъа ат ата. Тыйгъыч белгилени сала джаз.

Башында къар эриб, суугъа къошулады къобан кёбейгенди экинчи кюн тубан аязыды булутла чачылыб, джарыкъ кюн тийди джер джылыныб башлагъанды сабан чыпчыкъла келдиле аланы ызларындан башха къанатлыла

къайтдыла терекле чирчик этиб башлагъандыла джанкъозчукъла чыкъгъандыла.

© 212. Окъу. Назмучукъ ненча айтымдан къуралгъанды? Ала къаллай айтымладыла?

Юч сёз

Юч сёз барды сёз дуняда
Тамам багъалы,
Бир сабий да тилленмейди
Айтмай аланы.
Джюрютеди хар къайсысы
Терен магъана:
Бири – Сууду, бири – Ётмек,
Бири уа – Ана!

(Семенланы Азрет)

◎ 213. Суратха къараб, хапарчыкъ къура. Сен 8-чи Мартда анаңгы не бла къууандырлыкъса?

◎ 214. Назмучукъну джаз. Магъанасын кеснигн сёзлеринг бла ангылат.

Ата деген – ёмюр юйню ачхычы,
Ана деген – джашауунгу басхычы.

(Семенланы Сымайыл)

Н а р т с ё з: Ата – билек, ана – джюрек.

◎ 215. Окъу. Хапарлаучу айтымланы башха тюрлю айтымлагъа айландырыб кёр.

Джазны келечилери

«Джазны биринчи келечилери къанатлыладыла», – деген халкъ айтыу керти кёре эдим. Быйыл да, башха чыпчыкъла бла бирге, къарылгъачла да келгендиле. Аланы бизни бауну чардагъында уялары барды. Не сейир эсе да, бири бирине ушагъан эки къарылгъач хар джыл сайын ол уягъа келедиле. Тургъан юйлерин унутмайдыла.

(*Батчаланы Али-Мурат*)

Ю л г ю: «Джазны биринчи келечилери къанатлыладыла», – деген халкъ айтыу кертимиди?

© 216. Айтымланы ахырларында тыйгъыч белгилени сала джаз.

Къайсы кючлю, къайсы кючлю?

- Къайсы кючлю, къайсы кючлю ( )
- Кюн кючлю, кюн кючлю ( )
- Ай, мен кючлю болсам, мени булут тыймаз эди ( )
- Булут кючлю, булут кючлю
- Ай, мен кючлю болсам, мени джангуруму джер джутмаз эди ( )
- Джер кючлю, джер кючлю ( )

(*Фольклордан*)

Соруучу айтымда соруу бериледи. Аны ахырында соруу белги салынады. С ё з ю ч ю н: Сеннге ненча джыл болгъанды?

© 217. Назмучукъну джаз. Ол къаллай айтымладан къуралгъанды?

Нек?

Нек джауады къар? Къайдан джауады?
Джерни юсюн ол нек акъ джабады?
Ахмат къууаныб къайры чабады?
Ол миниб баргъан – учхан чанады!

(Кечерукъланы Байдымат)

© 218. Эл берген джомакъланы окъу. Соруучу айтымланы, джууабларын къоша, тефтеринге кёчюр.

Элберле

Акъыл айтад соргъаннга,
Анга нёгер болгъаннга.
Хар бир сёзю бек табды, –
Бу не затды? ...

Джазда джашил киеди,
Къачда сары киеди,
Къойну толу кёгетди.
Бу уа неди? ...

© 219. Джазны юсюнден нарт сёзлени тефтеринге джаз. Сен аланы къалай ангылайса? Айтымланы тюрлендириб кёр.

1. Джаз башы – джабалакъ.
2. Кюз арты – къырпакъ.
3. Джазгъы кюн – тогъуз тюрлю.
4. Джазгъы кюн джыл асырар.

Юлгю: Джаз башы – джабалакъ.

Джаз башында джабалакъ джауаргъа ёч болады.

къырпакъ

джабалакъ

кюз

джаз башы

Кёлтюртюочю айтымда адам къууанчын, ачыуун билдиреди. Аны ахырында кёлтюртюу белги салынады. С ё з ю ч ю н: Джангы джыл кзууанч бла келсин!

© 220. Белгиленген сёзлеге басым сала окъу. Айтымла къаллай айтымладыла?

Сакъла, кесме!

Уллу борчду адамлагъа тереклени сакъларгъа. Орнатыргъа, юйретирге, ёсдюрюрге, сакъ болургъа.

Сакъла́, кэ́сме джаш агъачны,
чапыракълансы́н, сую́нсю́н!
Сакъла́, кэ́сме, сени джуртунг,
джалан болмай, кийинсы́н!

(Акъбайланы Исмаил)

© 221. Тюбюндеги суратха къараб, хапарчыкъ къура-
ра. Хапарынгы сен неледен къурайса?

© 222. Назмучукъну окъу. Къаллай айтымладан къуралгъанын айт.

Къарылгъач

Узакъ джерден, аджашмай,
Къайтыб келди къарылгъач,
Уячыгъын джылытсын,
Эшиклени ары ач!

(Кечерукъланы Байдымат)

© 223. Тефтеринге джаз. Хар къауум сёзден бирер айтым къура.

1. Джер, кёб, чыпчыкъла, юсюнде, бардыла
2. Быладыла, къаууму, бир, аланы.
3. Чаука, чакъынджик, булбул, бёдене, къой чыпчыкъ, шорбат чыпчыкъ, къуш, къарылгъач, къаргъа, гергеджыз.
4. Чыпчыкъла, хата, адамгъа, этмейдиле.

© 224. Окъу. Хапарын айт. Джазыучу кимни хапарын айтады? Хапар къаллай айтымладан къуралгъанды?

Айджаякъ

...Мен бармакъ тенгли бирчикме. Эртденбла кийиниб, арбазгъа чыкъсам, адамланы бучхакъларындан, аякъ кийимлеринден, этеклеринден таныйма... Кишини бетин кёрюрю ючюн, башымы ёрге кёлтюрсем, тар къанатлы бёркчюгюм джерге тюшюб къала-

ды. Аны киши алыб кетеди деб къоркъуб, мыллыгымы анга атама. Джыгъылама да, тобугъуму неда бурнуму урама. Сора джылайма... Асыры кычырыкъ этгенден, къатыб къалама. Сора мени аккам къойнун алады. Мен башымы аны кёкюрегине салсам, къарт атамдан биченлик ийис урады. Тохтайма.

Мени джукълатыргъа деб, къарт атам мени кесине къаты кысыб, ичинден бир затла джырлаб башлайды...

Ол бешик джыр айтмай эди. Хаман да бир макъамны джырлай эди. Ол джырны джырламаса, мен джукъларгъа унамай тохтай эдим. Энди, уллу джаш болгъанымда, билеме – ол макъам «Айджакъ» джырныкъы болгъанын.

(Байчораланы Магомет)

© 225. Суратха къараб, юй хайыуанланы атларын хайырландыра, хапар къура. Джаз.

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ

? **Соруула:**

1. *Хариф деб неге айтабыз?*
2. *Таууш деб неге айтабыз?*
3. *Бёлюм деб неге айтабыз?*
4. *Сёз деб неге айтабыз?*
5. *Айтым деб неге айтабыз?*
6. *Айтымланы къаллай тюрлюлерин билесе?*

V. ТИЛ ЁСДЮРЮУ

© 226. Тилбургъучну дженгил окъургъа юрен.

Билдим, билдим, билляча

Билдим, билдим, билляча,
Биллячагъа чомача,
Чомача деген – чум терек,
Терек деген – темир къая,
Къая деген – къамчи баш,
Баш деген – бармакъ тогъай,
Тогъай деген – токъсул малик...

(Фольклордан)

© 227. Кесинги юсюнгден хапар айт. Школну бошагъандан сора къайда окъурукъса, не болуб ишлерге сюесе? Хапарынгы джаз.

© 228. Сен кесинг джашагъан элни, сахарны юсюнден не билесе? Республикабызны юсюнден а? Къара чай-Черкес Республикада къайсы миллетле джашайдыла? Россияда уа? Хапарынгы джаз.

© 229. Эртде заманда Къара чайда сабийлени бугъунчакъ оюнда айтхан санауларын азбар эт. *Ненчадан?*

деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюрлендириб,
ненча? деген соруугъа джууаб этерча джаз.

Бирден – билеу,
Экиден – эгеу,
Ючден – ючкюл,
Тёртден – тёнгек,
Бешден – бешик,
Алтыдан – ашыкъ,
Джетиден – къашыкъ,
Сегизден – сенек,
Тогъуздан – токъмакъ,
Ондан – оймакъ, буздан таймакъ.

© 230. Окъу. Хапарны ауздан айт. Эсингде къал-
гъаныча, къысха хапарчыкъ джаз.

Эгизле

Эки эгиз улакъ бир-бири бла джарашмай эдиле.
Тюйюшселе, бир-бири мангылайларына «данг» деб,

алай аяусуз ура эдиле. Узакъдан атылыб келиб, эн-
да бир-бирлерин ачитдыла. Бу джол кёзлеринден
исси джилтинле акъдыла. Ала былтыргъы бичен
къалауну кюйдюрюрге аздан къалдыла.

Насыбха, сюрюучю ит тюз араларына кириб сю-
елди. Бычакълача джити тишлени кёргенлеринде,
улакъчыкъла эс ташладыла.

Ит а, улакъланы джууаш болгъанларын кёрюб,
сюрюуге кетди.

Ма андан бери улакъчыкъла тюйюшгенлерин
къойгъандыла.

(Кечерукъланы Б.)

© 231. Назмуну окъу. Магъанасын кесинги сёзле-
ринг бла айт. Назмуну ахыр айтымын тефтерге кёчюр.
Ол къаллай айтымды?

Гитчеге болуш

Джаш тенгчигим, сеннге	Тенгнге болушургъа,
Айтырым олду:	Намыс сакъларгъа.
Тамада кичиге	Айырт окъумагъан –
Юретиу борчду.	Сокъур къалырын.
Уллугъа тынгыла,	Джукъгъа талпымагъан
Кесинги тюзет.	Терк абынырын.
Башласа джангыла,	Юрет – унутмасын
Гитченге юрет.	Къачын ананы.
Юрет тюз болургъа,	Джерге ташламасын
Сабыр атларгъа,	Сёзюн атаны.

Юрет – сый берсин ол
Устаз айтханнга,
Ишлеб берлик тюз джол
Устазды анга!
Юрет, эринме да,
Дагъыда юрет:

Къайсы тенгинги да
Халатын тюзет.
Юрениу, юретиу –
Ол баш хорламды.
Хорламгъа уа юлгю –
Керти адамды!

(Дибирланы Шамиль)

© 232. Сени тюнене кюнюнг къалай ётдю? Хапарынгда тюбюндеги сёзлени хайырландыр.

Эртденбла, къол-бет, ашарыкъ, назму, азбар, дерсле, школ, устаз, этеди, дневник, «тёрт», «беш», багъа, джумуш, арбаз, юй, спортшкола.

© 233. Эл берген джомакъны бил. Джаз.

*Кесин урады хар кимге,
Кесин урады хар неге.
Анга тарды эл, орам.
Аны аты – джел, ...*

© 234. Окъу. Айтымланы къысхарта, кесинги сёзлеринг бла тефтеринге джаз.

Джангкъылыч

Джангур тохтагъанлы кёб болмайды. Кюн, мийикден кукаланыб, нюрюн тегеди. Ма ол булутчукъ-

гъа кириб кетсем, не этериксиз, дегенча къарайды кёкден.

Джашчыкъла бла къызчыкъла, джалан аякъ этиб, джангур суулада, шоп-шоп-шоп деб, чабыб айланадыла. Болгъанлары суу болуб, бир-бирлерин сюредиле. «Суу алышмакъ» ойнайдыла.

Джашил кырдык, джангур сууда джууунуб, джым-джым джылтырайды. Тёгерек бирча сёйюмлюдю. Джаны болгъан хар зат да къозгъалгъанды.

Тюрлю-тюрлю гокка хансладан этилгенча, чууакъ кёкден ариу джангктылыч къарайды.

(Шаманланы Медиха)

Ю л г ю: Джангур тохтады. Кюн мийикден нюрюн тёгеди...

© 235. Минги Тауну джырын азбар этиб, джырлагъыз. Минги Тау къаллайды? деген соруугъа джууаб этген сёзлени текстге таяна табыгъыз. Тефтериризге кёчюрююз.

Ю л г ю: Минги Тау мийикди. Аны юсюнде бузлары миялача джылтырайдыла...

Минги Тау

Сен кёкге джете мийиксе
Кавказ тауланы ичинде.
Мияла кибик джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнде.

Юсюнгде барды акъ тонунг,
Сен джай да, къыш да киесе.
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу, чууакъ тургъанлай,
Тохтамайды боранынг.
Джай да, къыш да эримейди
Юсюнгдеги бузларынг.

Минги Тау бла Казбек тау,
Арагъыз ариу джибек ау...
Сен кийиз бёркню агъарта,
Этегинг джашил къатапа.

Сен джулдузлагъа джанаша,
Къалгъанла сенден алаша,
Бир-биригизге къараша,
Къалай сейирсиз-тамаша!

(Семенланы Сымайыл)

© 236. Окъу. Кесинги сёзлеринг бла хапар айт. Сабийле терекге къаллай заран саладыла? Тюзмюдюле, терсмидиле ала?

Къоз терек

Бачханы къыйырында ёсеме, мийик, кенг джайылгъан терекме. Къозларым уллу, зугул, шатык сюекли къозладыла. Хыштыланы къозла деб, элде аланы таныб къоядыла. Къартла мени сыйлаб, арлакъдан къараб, кёб ариу сёз айтадыла. Сабийле ни бир къауумлары уа, къылыкъсыз сабийле, таякъ бла уруб, къозларымы сындырадыла. Бутакъларымы сындырсала, мени саным ачыгъанын билмейдиле. Аланы халисизликлерине тёземе, алай а аланы бек эрши кёреме.

(Къагъыйланы Назифа)

© 237. Эл берген джомакъны бил. Тефтеринге джаз.

Болмаса да чачы аны,
Барды мазаллы тарагъы.
Болмаса да чырт тишлери,
Барды сюек эринлери.
Болмаса да къулакълары,
Барды алтын сыргъалары.

(Гугурукку)

© 238. Окъу. Аууздан халпарын айт. Уллу айтымладан гитче айтымла къура.

Шохлукъ

Худес чегетни ичинде Алий деб бир чегетчи джашагъанды. Ол сакълагъан чегетни ичинде джумарыкъ тауукъла, кёгюрчюнле, чыпчыкъла, тау къушла, агъач тауукъла

дагъыда кёб тюрлю къанатлыла джашагъандыла. Дагъыда чегетде сюлеусюнле, айюле, къабанла, бёрюле, тюлкюле, къоянла болгъандыла.

Бир кюн тюлкюню бир уучу, шкокдан атыб, аягъын джаралы этгенди.

Алий хар ингир сайын, тюлкюге деб, бир сыйдам ташны юсюне ётмек, бышлакъ кесеклени сала тургъанды.

Джазгъа чыкъгъандан сора, тюлкю нарат терекни къуушунда балала табханды. Алий тюлкюге да, балаларына да азыкъ ташыб тургъанды. Тюлкюню балалары уллу болгъанларында, чегетге сингиб кетгендиле.

Асхакъ тюлкю бла чегетчи Алий бюгюн да шохлача джашайдыла.

(Абайханланы Насу)

Ю л г ю: Алий деб бир чегетчи болгъанды. Ол сакълагъан чегетде кёб джаныуар эмда къанатлы джашагъанды. Бир кюн...

© 239. Назмуну тефтеринге джаз. Джетишмеген харифлени сал.

Батыр джашчыкъ

Бухар б...рклю Ахматчыкъ
Миннгенди да г...лыугъа,
Ак...асына болуша,
Къой с...реди отлаугъа.

Ол къор...майды бёрюден
Неда калак итледен,
Къам...ичиги къолунда,
Джырлай б...рады тикде.

– Ой, орайда, орайда,
Къайда, ким бард былайда?
Къоркъмай эсенг, ч...къ бери!
Къоркъа эсенг – к...т кери!

– Ой, орайда, орайда,
Б...лгъанлыкъгъа кючюм тау,
Бир к...шини ачитмам,
Бир джаннга да болмам дж...у,

Бугъуннганды тюлк...чюк,
Тау артында – бёр...чюк,

Тасды, джокъду кьо...нчыкъ,
Джерге кирди лоб...нчыкъ...

Ой, орайда, орайда,
Мен Ахматма – Къумушдан,
Къарт атам а – Маджитди,
Урунууда – джигитди.

(Кечерукъланы Байдымат)

© 240. Эл берген джомакъны бил. Джаз.

*Таугъа айланса, окъ киби,
Таудан айланса, тоб киби.*

© 241. Хапарны окъугъуз. Планнга кёре изложение
джазыгъыз.

Маймулла

Бир джолда бир индиячы сатыучу шемшер терекни салкъынында солургъа олтургъанды. Аны четенинде сатаргъа элтген къызыл бёркчюклери болгъандыла. Аллай бёркчюк аны кесини башында да болгъанды. Олтура-олтура тургъанды. Ариу, татлы аязчыкъ къакъгъанында, сатыучу къалкъыгъанды.

Маймулла терекледен тюшюб келгендиле, бирери бирер бёркчюкню башларына къаблагъандыла да тереклеге ёрлегендиле. Сора башында ойнаб башлагъандыла, даур-суюр этгендиле.

Сатыучу аланы дауурларына уянганды, четенине къараса, бёркчюклери джокъ. Ёрге къараса, бёркчюкле маймулланы башларында тура. Не кю-решсе да, бёркчюклени къайтарталмагъанды. Сора ачыуланыб, башындагъы бёркчюкню джерге быргъай: «Бу джангыз бёрк бла не этерикме, бу да сизники болсун», – дегенди.

Сатыучуну алай этгенин кёргенлей, маймулла барысы, башларында бёркчюклерин сермеб алыб, энишге быргъагъандыла. Сатыучу бёркчюклерин четенине джыйгъанды. Къууана-къууана джолуна кетгенди.

План:

1. *Индиячы сатыучу.*
2. *Маймулла бла бёркле.*
3. *Сатыучу кзалкзыудан уянады.*
4. *Маймулланы ачыулары.*

© 242. Тилбургъучну дженгил окъу. Джулдузланы атларын орусчагъа кёчюр, эки вариантын да тефтерге джаз.

Джетегейлэ – джеті джулдүз,
Темиркъазакъ – джангыз джулдүз,
Сары Айгъыр, Торү Айгъыр...
Джетегейлэ джеті айланмай, танг атмаз.

© 243. Сени классында тубюндеги назму тизгинле-де хапары айтылгъанча джашчыкъла бармыдыла? Бар эселе, кимледиле ала? «Ол» деген сёзню орнуна аланы атларын сала джаз.

Экинчи классда, бизде
Ол окъуйду къуру «бешге»,
Дерследен сора хар кюнде
Джарайды юйде кёб ишге.

(Отарланы Керим)

© 244. Суратха къараб, ата-бабаларыбызны къалай джашагъанларыны юсюнден хапар айт. Суратда не кё-ресе? Аланы атларын тефтерге джаз.

© 245. Текстни окъу Къараджау деген ийнекни сыфаты къайсы сёзле бла суратланады? Ала тилни къайсы кесегидиле? Къараджау къаллайды? Керекли сёзлени текстден таба, соруулагъа джууаб эт.

Юлгю: Къараджау къап-къарады. Аны эки кёзюнден башха агъаргъан джери джокъду...

Къараджау

Къараджау деб бир ийнегибиз барды. Къап-къара болмагъан аны юсюнде бармакъ басар сынгар бир джерин да табарыкъ тюлсе. Ол къой эсенг, эмчеклери, джелини да, арбаджау джакъгъанча, къарадыла. Эки кёзюню акълары болмаса, агъаргъан джери джокъду. Аууз тегереги уа къызылды. Ингичге бойнунда гитче сыйдам башчыгъы, джаялача ёсген саяу мюйюзле бла джасалыб, анга чырай береди. Къулакъ ичлери мор, мюйюз учлары сары, туякълары кюл бетлидиле. Кеси семизди. Юсюнде, къундузну къанатыча, къара тюгю кюнде джылтырайды.

(Чотчаланы Магомет)

© 246. Окъу. Ушаш сёзлени табыб къош.

Ушаш сёзле – суула – кёб,
Тамырлары: Бас-, Къоб-, Теб-.
Ол сууланы атларын
Толусу бла айталсакъ –
Джигит боллукъбуз, Тейри!
Ма атлары аланы:

(Лайпанланы Билял)

© 247. Керекли харифлени сала джаз. Алай нек джазгъанынги айт. Тефтеринги джабыб, джазгъанынги хапарын айт.

Къасайланы Осман

...асайланы ...сман "Совет Союзну ...жигити" деген атны ...ллу ...та джурт къазауатда алгъанды.

Ол гитчелигинден огъуна аламат спортсмен болгъанды. Артыкъсыз да ол турникте этмеген хазна упражнение болмагъанды.

Окъууда математикадан бек кючлю болгъанды. Башха дерслени да иги билгенди.

...ллу Ата джурт къазауатда ...арачайны ётгюр уланы ...асайланы ...сман кёб джигитликле этгенди.

© 248. Окъу. Аууздан хапар айт. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къартладан хапар соруб бил. Джаз.

Уллу хариф бла джазылгъан сёзлени алай нек джазылгъанларын ангылат.

Бизни къралыбыз кючлю къралды. Аны хорларгъа умут этген фашистле муратларына джетмендиле. Бизни джигит аскерчилерибиз фашистлени хорлагъандыла. 9-чу Май – Хорламны байрам кюнюдю.

© 249. Сёзлеге басым сал. Экили тунакыланы тублерин сыз. Берилген сёзле бла 5 айтым къураб джаз.

Бармакъ, сарысмакъ, класс, окъуучу, гоппан, исси, ёсюм, сабанчы, биченлик, чалкъычы, къарт, амма, чыммакъ, тенгле, тенгиз, джёрме, бурма.

© 250. Джазны юсюнден гитче хапарчыкъ къурагъыз. Устазны болушлугъу бла 5–6 айтымны тефтерге джазыгъыз.

План:

1. Джаз чегетде.
2. Чыпчыкъла къайтдыла.
3. Джазны белгилери.
4. Джазгъы ишле сабанлада.

© 251. Биригиз устаз, биригиз да сохта болуб ойнагъыз. Устаз айтхан айтымланы сохта айтхан айтымладан башхалыкълары неди?

Устаз: Сабийле, тюнене сизге, юйде этерге деб, къаллай дерс берилген эди?

Сохта: Хапарчыкъ къураб келирге дерс берилген эди.

Устаз: Умар, сен нени юсюнден къурагъанса хапар?

Сохта: Чыпчыкъланы юсюнден.

Устаз: Сен чыпчыкъланы сюемисе?

Сохта: Иги да дейсе, ала хайырлы къанатлыладыла.

Устаз: Къанатлылагъа сен дагъыда нелени санайса?

Сохта: Юй къанатлыланы: бабушланы, тауукъланы, къазланы, кърым тауукъланы.

© 252. Окъу. Назмуну аты келишемиди джазылгъаннга? Керекли харифлени сала джаз.

Чегет патчах

Азау тишли, сары ши...ли,
Сингир са...лы, сары джа...лы,
Чегет па...чах, аслан -паша
Адамладан джашайд таша.

Ол базады къары...уна,
Чюй къысхашча бу...унуна,
Бек базады борба...ына,
Эмда темир тырна...ына.

Ачыуланса, чегет тулпар,
Тюк алады учхан къу...дан.
Бармыд кюч аны тыяр,
Къолгъа джыяр бугъоу, къапхан?

(Сюйюнчланы Азамат)

© 253. Окъу. Тюбюндеги сорууланы джууабларын тефтеринге джаз.

Джер башында эм гитче чыпчыкъчыкъны аты колибриди. Ол гёбелекке тенгли бирчикди.

Джер башында эм уллу джаныуар а – пилди. Аны мийиклиги 3 метрге джетеди.

Бурху чыпчыкъчыкъ бла мазаллы пил джылы джерледе джашайдыла.

Соруула:

1. Джерни башында эм гитче чыпчыкчыкыны аты неди?
2. Джерни башында эм уллу джаныуарны аты неди?
3. Эм гитче чыпчыкчыкыны уллулугъу къаллай бирди?
4. Эм уллу джаныуарны мийиклиги къаллай бирди?
5. Бурху чыпчыкчыкъ бла мазаллы пил къайда джашайдыла?

© 254. Окъу. Текстге ат ата. Сорууланы хайырландыра, изложение джаз.

Бир кюн чегетчи бир сейир зат кёргенди. Ол, сакълауул юйчюгюнден чыгъыб къараса, мамурачны башына мияла банка бегиниб тура эди. Тамам скафандргъа ушаш.

Банканы ичинден къарайды мамурач, андан а ычхыналмайды. Банканы ичинде бир татлы затчыкъ болгъан болур эди... Тутулгъанды да къалгъанды.

Чегетчиге чабыб келгенди ол сора, болушлукъ излеб. Чегетчи банканы акъырттын чыгъарыб, мамурачны ычхындыргъанды. Мамурач, къууаныб, эрлай чегет таба къачханды.

(Чотчаланы Магомет)

Соруула:

- 1. Мамурач чегетчиге нек чабыб келгенди?*
- 2. Мамурачны башына банка нек бегингенди?*
- 3. Чегетчи мамурачны къалай къутхаргъанды?*

© 255. Окъу. Хапарны аууздан айт. Не этдиле? Не этди? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени текстден табыб джаз.

Юлгю: (Не этди?) Изледи, табмады...

Асланны тайчыгъы

Дерслеринден къайтыб, тайчыгъын арбазда кёрмегининде, Аслан, ары-бери чабыб, изледи. Бачхагъа барды, табмады. Орамгъа къарады, табмады. Хоншу-тийреде соруулады, табмады. Къобан джагъада да джокъ...

– Кел, энтда бир излейик, – деди Асланны ат-тясы.

Экиси да орамны ёрге айландыла.

Школ арбазны мюйюшюне джетер-джетмез, ингичге кишнеген таууш эшитдиле. Къарасала, Аслан окъугъан классны терезесине бойнун созуб тургъан тайчыкъны кёрдюле да къойдула.

(Кечерукъланы Байдымат)

© 256. Текстни айтымлагъа бёле, керекли джерде точкала сала джаз.

Билимден ашхы зат джокъду билгенни джюреги токъду билим тауланы тешеди билимни сейир кючюнден къышхыда алма бишеди билим ат болуб чабады чабакъча тенгиз тюбюнде батхан кемени табады. Билимли ёлмез, билимсиз кёрмез.

© 257. Диктант. Окъугъуз. Сёзлени къалай джазылгъанларын эсде тутугъуз. Диктантдан сора, китабны ачыб, тюз-терс джазгъаныгъызыны тинтигиз. Джайгъы бояуланы тюблерин сызчыкъ бла тартыгъыз.

Джайны эм биринчи бояулары – джашил, кёк, акъ эмда сары бояуладыла. Тереклени чапыракълары бла ханс джашил бетлидиле. Башыбыздагъы кёк да кёк бетлиди. Кюн бла гитче гокка хансчыкъла – сары бетлидиле. Булутла уа акъсылдымладыла. Алай а къызыл бояусуз джай болмайды – ол джилекни бояууду.

© 258. Сёзледен айтымла къура, айтымладан хапарчыкъ къураб джаз.

1. Келедиле, исси, тюрлю-тюрлю, джаз, джерледен, бизге, къайтыб, къанатлыла.

2. Тебрейдиле, ала, ишлеб, уяла, салыб, гаккыла, чыгъарыб, балачыкъла.

3. Бир къаууму, къанатлыланы, кёкенледе, терекледе, уяларын, ишлейдиле, бир къауумлары, къалын чегетде, ичинде, хансны.

4. Келтиредиле, хайыр, чыпчыкъла адамлагъа.

© 259. Соруулагъа джуу-аб бере, кроссвордда керекли сёзлени сал.

1. *Башы*: Къайнагъан сютню башына не къалкъады?

2. *Тюбю*: Къъызбайны башха аты.

3. *Онз джаны*: Чабакъны не бла тутадыла?

4. *Сол джаны*: Айранны не бла уютадыла?

<i>Къ</i>					<i>Къ</i>
	<i>Ана тилим-</i>				
	<i>джаным-</i>				
	<i>тиним</i>				
<i>Къ</i>					<i>Къ</i>

© 260. Нарт сёзлени магъаналарын кесинги сёзлеринг бла айт.

1. *Кеси джызгъылгъан джыламаз.*

2. *Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр.*

3. *Ташны ата билмеген башына урур.*

© 261. Таурухну окъу. Анда болгъан затла эртде болгъанларын къайсы сёзледен билесе? Алагъа соруула салыб, тефтерге кёчюр.

Акъ джугъутур

Минги Тауну башында бир ариу дуппурчукъ болгъанды. Алайдан къара суучукъ чыгъыб тур-

гъанды. Аны къатында уа акъ джугъутур юйдегиси бла джашагъанды. Бир кюн къарасала, кюн чыкъгъан джанындан бир джылтырауукъ акъ къыппа тѳнгереб келгенин кѳргендиле.

Акъ джугъутур мазаллы джити мюйюзлери бла келе тургъан акъ къыппаны сермегенди. Олсагъат къыппа эки джарылгъанды. Къыппаны бир джартысы учуб, кѳкге чыгыб кетгенди. Башха джартысы уа Минги Тауну башына кѳоннганды. Олсагъат тау эки джарылыб, эки тѳппели болуб къалгъанды.

(Таурух)

© 262. Назмучукъну азбар эт. Джаз. Тюблери сызчыкъла бла тартылгъан сѳзле къаллай хариф бла джазыладыла? Нек?

Кѳб джаша

Минги Тауду тауубуз,

Къобан сууду суубуз.

Кѳкге джете джуртубуз,

Ёрге элте джолубуз.

Джер джандети Къарачай,

Сенсе бизге джудуз, Ай.

Бизге сенсе тамаша,

Къууанч бла кѳб джаша.

(Лайпанланы Билял)

© 263. Окъу. Хапарын айт. Къаллай бетли гокка хансла чагъадыла талада? Аланы бетлерин тефтерге джаз. Хапарчыкъгъа ат ата.

Теберди сууну джагъасында, ёргерек чыгъыб, уллу джашил тала барды. Анда чакъмагъан ариу гокка ханс болмаз дуняда... Джашил сапдагъайлада кёк, къызыл, сары, тюрлю-тюрлю къоланла, чубарла, къызыл-ала болуб, юслеринде не къара, не акъ сепкилчиклери бла...

Дуняда не ариу бояу бар эсе, кёкден бу таланы юсюне джаугъанча кёрюнеди. Гокка хансланы юслеринде бал чибинле джызылдай, артмакъчыкълары балдан толтуруб, бал четенле таба учуб кетедиле. Джангур джаугъан заманда уа гокка хансла-

ны юслеринде кюн таякъла джангур тамчыла бла бугъунчакъ ойнайдыла.

(*Къагъыйланы Назифа*)

© 264. Окъу. Сен нарт таурухла эшитгенмисе? Нартланы атларын тефтерге джаз.

Къарашауайны къара суу

Алауган улу Къарашауай Минги Тауну тубюнде джашагъанды. Минги Тауну айрысында ол уллу чокъуракъ суу чыгъаргъанды. Минги Тауну Ёлмез къара суу дегенлери олду.

Къарашауай Минги Тауну бузларын ашаб, суун ичиб джашагъанды. Учуб барыб, бюгюн да къанатлыла Ёлмез суудан ичедиле. Тауну башына учхан алагъа алай къыйын тюлдю.

© 265. Окъу. Фольклор назмуну магъанасын ангыла. Тублери тартылгъан сёзлени эки къауумгъа юлеш.

Юлгю:

1. (Не?) Джол, къол...

2. (Къаллай?) Агъач, алтын...

Джомакъ, джомакъ – джолунга,

Агъач кюрек – къолунга,

Джау сюртюлсюн тонунга,

Сом къошулсун сомунга.

Алтын мынчакъ – бойнунга,
Тузлу гюттю – къойнунга,
Гоппан боза – къонакъгъа,
Тынгылагъыз джомакъгъа!

(Фольклордан)

© 266. Эл берген джомакъланы бил. Джазыб ал тефтеринге.

1. Бир къызым барды да,
Джашагъаны – ташада,
Эшмелери – туурада.

2. Тишлери – тешикде,
Сакъалы – эшикде.

3. Ичи – от кибик,
Тышы – тоб кибик

◎ 267. Джылны чакълары ненчадыла, къайсыладыла? Хапарчыкъ къура. Алгъа аууздан айт, андан сора тефтеринге джаз.

◎ 268. Назмуну кескин окъу. Ангылагъанынгча хапар айтыб, ызы бла джаз.

Адамлыкъ

Нызыны кёклюгю	Турсун адамны да
Кетмей, аны юсюнде,	Адамлыгъы алай,
Къалай тура эсе,	Кесине да джарай,
Хаман биргесине,	Халкъына да джарай

(Семенланы Азрет)

◎ 269. Соруулагъа джууаб бере, адет-намыс джорукъланы юсюнден хапар айт.

- ? 1. Сен адетлерибизни билемисе?
2. Сен къартланы сыйларын кёре билемисе?
3. Джолда джюрюген заманда тамаданы къайсы джанында барыргъа керексе?
4. Къартла бла къалай саламлашыргъа керекди?

◎ 270. Керекли харифлени сала джаз.

Письмо

Мен тенгиме письмо джа...дым. Ол Кара...аевск шахарда джашайды. Мен анга тан...ыкъ болгъаны-

мы б...лдирдим. Меннге с...гиз джыл болгъанды. Анга да ал...ай бир болгъанды. Ол мени атамы къарна...ындан туугъанды. Аны аты ...сланды. Мени пис...мому анга интернет элтеди. Кёб турмай, джай каникулла бол...укъдула. Мен анга къона...гъа барлыкъма.

© 271. Окъу. Джайны эсинге тюшюр. Кесинг кёрген тенгизни юсюнден хапар къураб, уллуланы болушлукълары бла 6–7 айтымны тефтерге джаз.

Тенгизде

Хасан тенгизни, китаб суратлада, телевизорда болмаса, кёрмеген эди. Чабакълары, кемелери болгъан тенгизни кесинг кёзлеринг бла кёрген къалай алааматды... Биринчи кере тенгизни Хасан самолетдан кёргенди. Уллу, ариу тенгиз, джууукъдан джууукъ бола, бери, самолётха кёлтюрюлюб келгенча кёрюне эди.

Ма, Хасан бла атасы тенгиз джагъагъа келдиле! Хасан, олсагъат, чарыкъларын тешиб, исси къумгъа чабыб кирди. Сора, ызына да къарамай, кёк тенгли тенгизни суууна атланды.

Хасан тенгизде кёрмеген зат къалмады: тенгиз аначыла (медузала), ит балыкъла (акулала), мырыт къушла (чайкала).

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ

? *Соруулагъа джууаб эт:*

- 1. Хапар неден къуралады?*
- 2. Айтым неден къуралады?*
- 3. Сёз неден къуралады?*
- 4. Бёлюм неден къуралады?*
- 5. Хариф бла тауушну башхалыкълары неди?*

СУРАТ СЁЗЛЮК

джилек

тюртю

кызыл ишкилди

дыггылен

кызыл дугзум

наныкэ

кџара ишкилди

ит бурун

кџара дугъум

такъюзюк

джабышмакъ

кџарагёген

СЁЗЛЮК

Джаныуарланы атлары:

айю – медведь

аслан – лев

бёрю – волк

борсукъ – барсук

гаммеш – буйвол

доммай – зубр

джугъутур – тур

къаплан – тигр

къоян – заяц

марал – олень

пил – слон

тюлкю – лиса

Чыпчыкъланы атлары:

агъач тауукъ – дятел

байрамджак – удод

бёдене – перепёлка

булбул – соловей

гылын къуш – сова

иялячин – сокол

кёгюрчюн – голубь

къаргъа – ворона

къарылгъач – ласточка

къой чыпчыкъ – сойка

къуш – орел

торгъай – жаворонок

чаука – галка

чилле – цапля

шорбат чыпчыкъ – воробей

Тереклени атлары

бусакъ – тополь

джерк – ольха

джёге – липа

нарат – сосна

нызы – ель

суу тал – верба

джохар – клён	тал – ива
къайын – береза	чынар – бук, чинара
къарагъач – вяз	чыпчыкъкёз – жасмин
къара къайын – черёмуха	эмен – дуб
наз – пихта	

Хансланы атлары

айю чач – ковыль
дугъума – мята
джылан сют – молочай
зыка от – кресс-салат
ит-тили-чапыракъ – подорожник
кюндюш – чемерица
къозу къулакъ – щавель
лыбыта – лебеда
мант – лопух
мусхот – морковник
ючкюл ханс – клевер

Джемишлени атлары

дыгъылен – ежевика
джабышмакъ – боярышник
джилек – земляника
ит бурун – шиповник
къарагёген – тёрн
къара ишкилди – черника

къызыл дугъум – красная смородина
къызыл ишкилди – брусника
наныкъ – малина
такъюзюк – рябина
къара дугъум – черная смородина
тюртю – барбарис

Къарачай-орус сёзлюк

агъач тауукъ – дятел	дагъан – подпорка
адамлыкъ – человеч- ность	джангур – дождь
алам – вселенная	джюджек – цыпленок
алгъыш – благопожела- ние	джюзюм – виноград
адет – традиция	джууукъ – близкий
айтыу – сказание	джыккыр – бочка
ашлыкъ – зерно	ёмюр – век
бёдене – перепёлка	зынтхы – овёс
биттир – летучая мышь	кертме – груша
боюн – шея	кирпи – ёж
гагарак – шишка	киштик – кошка
гаккы – яйцо	кёзюлдюреуюк – би- нокль
гёбелекке – бабочка	кёк кюкюреген – гром
гёлендир – укроп	кюзгю – зеркало
гинджи – кукла	кюйюз – ковер
гоппан – чаша	къаб – тыква
	къамыжакъ – жук

къаплан – тигр
къаптал – вид мужской
одежды у карачаевцев
(казакин)
къаудан – сухая трава
къобуз – гармонь
Къобан суу – река Кубань
къорлукъ – закваска
къыл къобуз – струнный
музыкальный инструмент
къурманлыкъ – жертвоприношение
къурум – сажка
къыршчы, ит балыкъ – акула
махтау – хвала
месси – ичиги
нартюх – кукуруза
патчах – царь
рахат – спокойный
сарысмакъ – чеснок
сейир – интересный,
чудесный
сохта – ученик

суу ызы – берег реки
сыбызгъы – свирель
танг – заря, утро
тауну этеги – подножье
горы
тауукъ – курица
Теберди суу – река Теберда
тенгиз – море
тенгиз аначы – медуза
тик – высокий
той – свадьба, веселье,
танцы
тоз къабукъ – березовая
кора
токъ – сытый
умур – крошка
урлукъ – семя
устаз – учитель
уучу – охотник
хайыр – польза
хойнух – юла
чайкъар (мырыт къуш) –
чайка
чабакъ – рыба
чепкен – платье

четен – корзина
чөгюч – молоток
чёртлеуюк – чинара
чоюн – чугунок
чууакъ – безоблач-
ность
чыпчыкъ – птица

чычхан – мышь
чюгюндюр – свёкла
шапа – повар
шаптал – абрикос
шемшер – самшит
эмен – дуб

БАШЛАРЫ

I. БИРИНЧИ КЛАССДА

ОКЪУГЪАНЫБЫЗНЫ КЪАЙТАРАЙЫКЪ 4

II. ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ 14

Ачыкъ эмда тунакы тауушла 17

Ачыкъ тауушла бла харифле 19

Э, е харифлени джюрютюлюулери 24

Ё харифни джюрютюлюую 27

Ю харифни джюрютюлюую 30

Я харифни джюрютюлюую 34

У харифни джюрютюлюую 37

Тунакы тауушла бла харифле 41

Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла 45

Къаты (ъ) эмда джумушакъ (ь) белгилени
джюрютюлюулери 49

Дж, гъ, къ, нг тунакыланы джюрютюлюулери . . 50

Тунакыланы сёздеде тюз джазылыулары 55

Бёлюм 58

Басым 63

Къарачай тилни алфавити 66

III. С Ё З	68
Ат.....	69
Этим	76
Сыфат	82
<i>Кзалай? кзачан? кзайда?</i> деген соруулагъа джууаб берген сёзле	88
<i>Ненча? ненчанчы?</i> деген соруулагъа джууаб берген сёзле	95
Уллу харифни джюрютюлюю	97
IV. АЙТЫМ	103
V.ТИЛ ЁСДЮРЮУ	115
СУРАТ СЁЗЛЮК	143
СЁЗЛЮК	145

Учебное издание

АЛИЕВА ТАМАРА КАЗИЕВНА

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

**Учебник для 2 класса
общеобразовательных учреждений**

Издание второе

На карачаевском языке

**Редактор Салпагарова К.А.
Технический редактор Балаева Т.А.
Корректор Эбзеева А.И.**

Подписано в печать 09.10.2013 г. Формат 70х90/16. Бумага офсетная.
Гарнитура шрифта «Школьная». Кегль 16/18. Печать офсетная.
Усл. п. л. 9,5. Уч.-изд. л. 5,87. Тираж 4000 экз. Заказ № 0107.

Государственный заказчик РГБУ «Карачаево-Черкесский республиканский
институт повышения квалификации работников образования».
369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ОАО «Полиграф-ЮГ». 385000, Республика Адыгея, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92.
E-mail: guripp2@rambler.ru.

ЭСДЕ ТУТ!

▲ Хариф - ► бѐлюм - ► сѣз - ► айтым - ► джазма тил.
Таууш - ► бѐлюм - ► сѣз - ► айтым - ► сѣлешу тил.

▲ Джазма тил да, сѣлешу тил да айтымладан кѣураладыла.
Айтымла сѣзледен кѣураладыла. Сѣзле бѐлюмледен кѣураладыла.
Бѐлюмле харифледен кѣураладыла.

Сѣз ючюн:

- 1) а + л + м + а
- 2) ал + ма
- 3) алма
- 4) алма + бишгенди.
- 5) Къызыл алма бишгенди.
- 6) Къызыл алма бишгенди. + Ол терекден тѣшгенди.

▲ Къарачай тилде сѣзле тюрюю-тюрлю соруулагъа джууаб бередиле. *Ким? не?* деген соруулагъа джууаб берген сѣзлеге ит дейдиле.

▲ *Ким?* деген соруу адамлагъа салынады. *Сѣз ючюн:* (ким?) Хусей, (ким?) Айшат, (ким?) адам, (ким?) уетаз, (ким?) сохта.
▲ Адамладан башха затлагъа *не?* деген соруу салынады.
Сѣз ючюн: (не?) ючюк, (не?) гинджи, (не?) кирпи.

▲ Затланы сыфатларың, неден этилгенлерин кёргюзтген сёзле *къаллай?* деген соруугъа джууаб этедиле. Алагъа **сыфат** дейдиле. Сёз ючюн: къызыл (*къаллай?*) алма, татлы (*къаллай?*) кертме, ариу (*къаллай?*) чепкен.

▲ Адамны, затны не этгенин билдирген сёзлеге **этим** дейдиле. Этим *не этеди? не этгенди? не эте турады?* деген соруулагъа джууаб этеди. Сёз ючюн: Анам не этеди? Хычынла биширеди. Атам не этди? Бичен келгирди. Азрет не эте турады? Китаб окъуй турады.

▲ Иш не халда этилгенни кёргюзтген сёзле *къалай?* деген соруугъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: Акъмыйыкъ *мычымай* джетди. *Къалай* джетди? *Мычымай*.

▲ Толу магъананы берген сёз къауумъа **айтым** дейдиле. Айтымланы тюрлюлери: 1) *хапарлаучу* (Мени атым Умарды); 2) *кёлтюртючю* (Келигиз, школгъа барайыкъ!); 3) *соруучу* (Сени атың къалайды?).